

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година IV • 2020 • книжка 1

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

2020 / 1

Издава катедра „История и археология“ при Философско-историческия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Редакционна колегия:

Доц. д-р Георги Митрев (главен редактор), доц. д-р Димитър Димитров (зам.-главен редактор), доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева (зам.-главен редактор), проф. дин Камен Гаренов, проф. дфн Мирена Славова, проф. дин Евгений Шинаков (Брянск, Русия), проф. дин Ярослав Рубаха (Олщин, Полша), доц. д-р Симеон Кацаров, доц. д-р Валентин Петрусенко, доц. д-р Румяна Комсалова, доц. д-р Тодор Радев, доц. д-р Стоян Попов, доц. д-р Пламен Славов, гл. ас. д-р Мина Маринова, гл. ас. д-р Божидар Драганов, гл. ас. д-р Станислав Боянов (секретар), ас. д-р Надежда Кирова-Йовчева, д-р Николаос Мердзимекис (Солун, Гърция).

На корицата: *Небет мене.*

Списание „Пловдивски исторически форум“ излиза два пъти в годината.

Адрес на редакцията: 4000 Пловдив, ул. „Цар Асен“ 24, ПУ „Паисий Хилендарски“, Философско-исторически факултет, катедра „История и археология“, кабинет 256 А.

Електронен формат на списанието:

<https://logos.uni-plovdiv.net/en/spisanie-plovdivski-istoriceski-forum->

Електронен адрес: **piforum@abv.bg**

СЪДЪРЖАНИЕ

■ СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

„БРЯНСКИЙ ТРЕУГОЛЬНИК“ МЕЖДУ ДУНАЕМ И ИСТРОМ: ИЗ ИСТОРИИ ТОПОНИМОВ ЕВРОПЫ	5
<i>Василий А. Булкин (†), Валерий Н. Седых</i>	

“THE BRYANSK TRIANGLE” BETWEEN DANUBE AND ISTROS: FROM THE HISTORY OF TOPONYMS IN EUROPE	5
<i>Vasiliy A. Bulkin (†), Valeriy N. Sedykh</i>	

ИКОНОГРАФСКИ ОСОБЕНОСТИ НА ТРИ РУСКИ ИКОНИ С ОБРАЗИТЕ НА СВЕТИ КИРИЛ И СВЕТИ МЕТОДИЙ ОТ БЪЛГАРИЯ	26
<i>Тотка Григорова</i>	

ICONOGRAPHIC PECULIARITIES OF THREE RUSSIAN ICONS OF SAINTS CYRIL AND METHODIUS IN BULGARIA.....	26
<i>Totka Grigorova</i>	

КЪМ ИСТОРИЯТА НА БАНЯ „ТРАКИЯ“	42
<i>Методи Крумов</i>	

TO THE HISTORY OF BATH “TRAKIA”	42
<i>Metodi Krumov</i>	

■ ГОСТУВА НИ

ПЛОВДИВСКИТЕ МАХАЛИ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК	49
<i>Видин Сукарев</i>	

THE PLOVDIV MAHALLES DURING THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY	49
<i>Vidin Sukarev</i>	

■ НАУЧНИ ПРОЯВИ И СЪБИТИЯ

„ИМПЕРИИ И ИМПЕРСКО НАСЛЕДСТВО НА БАЛКАНИТЕ“.
СБОРНИК В ЧЕСТ НА 70-ГОДИШНИНАТА НА ПРОФ. ЛЮДМИЛ СПАСОВ,
ТОМ. I – II. СЪСТ. ДИМИТЪР В. ДИМИТРОВ, СИМЕОН КАЦАРОВ,
РУСАЛЕНА ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, ДАМЯН БОРИСОВ. ПЛОВДИВ:
ФОНДАЦИЯ „БЪЛГАРСКО ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО“,
2019, 318 / 522 С. ISBN: 978-954-8536-32-5 / ISBN: 978-954-8536-33-2 79
Кристиан Лъсков

“EMPIRES AND IMPERIAL LEGACY IN THE BALKANS”. A COLLECTION
IN HONOUR OF PROF. LJUDMIL SPASOV’S 70TH ANNIVERSARY,
V. I – II. EDS. DIMITAR V. DIMITROV, SIMEON KATSAROV,
RUSALENA PENDJEKOVA-HRISTEVA, DAMYAN BORISOV. PLOVDIV:
BULGARIAN HISTORICAL HERITAGE FOUNDATION,
2019, 318 / 522 P. ISBN: 978-954-8536-32-5 / ISBN: 978-954-8536-33-2 79
Kristiyan Laskov

■ ГОДИШНИНИ

ВЛАДИМИР БАЛЧЕВ НА 70 ГОДИНИ 83
Видин Сукарев

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ 86

„БРЯНСКИЙ ТРЕУГОЛЬНИК“ МЕЖДУ
ДУНАЕМ И ИСТРОМ:
ИЗ ИСТОРИИ ТОПОНИМОВ ЕВРОПЫ

Василий А. Булкин (†), Валерий Н. Седых

“THE BRYANSK TRIANGLE” BETWEEN
DANUBE AND ISTROS: FROM THE HISTORY
OF TOPONYMS IN EUROPE

Vasiliy A. Bulkin (†), Valeriy N. Sedykh

Abstract: *The article analyzes the data of the hydronymy of Europe with an emphasis on the territory of the Dnieper-Dvinsko-Oka interfluve, which makes it possible to raise questions about the ways of settlement and directions of migration of groups of the Slavic population in Eastern Europe. A variant of the localization of ancient Bryansk is proposed.*

Keywords: *hydronyms, toponyms, basis, Danube, Istros, Bryansk, migration, Slavs, archaeological data, finds, imports, treasures.*

„...споры о реках – это споры о конкретном
будущем цивилизаций, народов“

Л. Н. Гумилев

В эпической памяти русских имя города – Брянск – ассоциативно связано с фольклорным лесным обитателем области – серым волком также, как, скажем, для англичан Шервудский лес с Робин Гудом. Если же с их визави – полоцким князем-оборотнем Всеславом порыскать по окрестностям и „поскрести когтем“ географическую карту (и листы письменных источников), то явятся некие „чёрты и рёзы“, требующие дешифровки. Ниже изложим ее предварительные результаты.

Уже сам топоним – *Брянск, Бранеск (Брянск, Брынъ, Дебрянеск, Дебрянск) Добрянск* – непонятен и интригующ. Так, В. А. Никонов (Никонов 1965: 66), отмечая неизвестность изначальной формы – Дебрянск или Брынъ, отдаёт предпочтение второй. В.П. Нерознак (Нерознак 1983: 28), наоборот, считает исходной первую форму. Мы не беремся оценивать суждение двух авторитетных филологов относительно словотворческих мотиваций/новаций, полагая, что разгадку все же следует искать в несколько иной плоскости. Дело в том, что ни в ближайшей округе современного Брянска ниже устья Болвы, ни в его исторической части, нет реки с созвучным именем. Более того, городище древнерусского времени расположено ныне у ручья Верхний Судок в урочище Покровская гора, что нарушает, хотя и не обязательную, но достаточно устойчивую традицию IX – XIII вв. именованья города по местной реке. Мы предположили, что происхождение топонима имеет здесь, видимо, иную почву.

Усугубляет ситуацию историк В. Н. Татищев: *Брянск и Брянец, город на реке Десне,*

когда построен неизвестно, но в древней истории первое Брынъ имянован, а потом в исходе второгонадесять ста имя Брянск известно стало, и еще: Брынъ, волость в уезде Брянском немалая, на реке Десне, прежде был город владения северных князей, вместо коего на том же или ином месте Брянск построен (Татищев 1979: 198). Из приведенных выдержек следует, во-первых, что (в понимании автора) название (и собственно город) „Брынъ“ старше названия „Брянск“ (ср. Никонов 1966), а, во-вторых, что слова *вместо коего на том же или ином месте ...* определенно содержат какие-то колебания историка. В его „Лексиконе“ (Татищев 1979: 198) между статьями „Брынъ“ и „Брянск“ имеется третья: *Брынский лес великий во Брянском уезде к Ярославлю* (имеются разночтения в тексте: *к Рославлю* – В. Б., В. С.), *на левой стороне Десны, из коего вышла река Жиздра*.¹ Иными словами, Брынский лес начинался с левого, противоположного древнему городищу, берега Десны и продолжался к востоку, охватывая истоки и верхние притоки Жиздры (левобережье Оки). Среди них, максимально сближенных с нижней Болвой, протекает река Брынъ или Брынка (Смолицкая 1972: 157). Именно в этих местах – на Жиздре – локализовал летописный Брын академик Б. А. Рыбаков (Рыбаков 1948) и вслед за ним – А. В. Куза (Куза 1989: 82). От Брыни до современного Брянска не менее 150 км по прямой, а учитывая объездные „брынские леса и грязи“ – и того более.

¹ По местной легенде, нашедшей отражение в былине „Илья Муромец и Соловей-Разбойник“, русский богатырь „проезжал леса дремучие и грязи черные Брынские“.

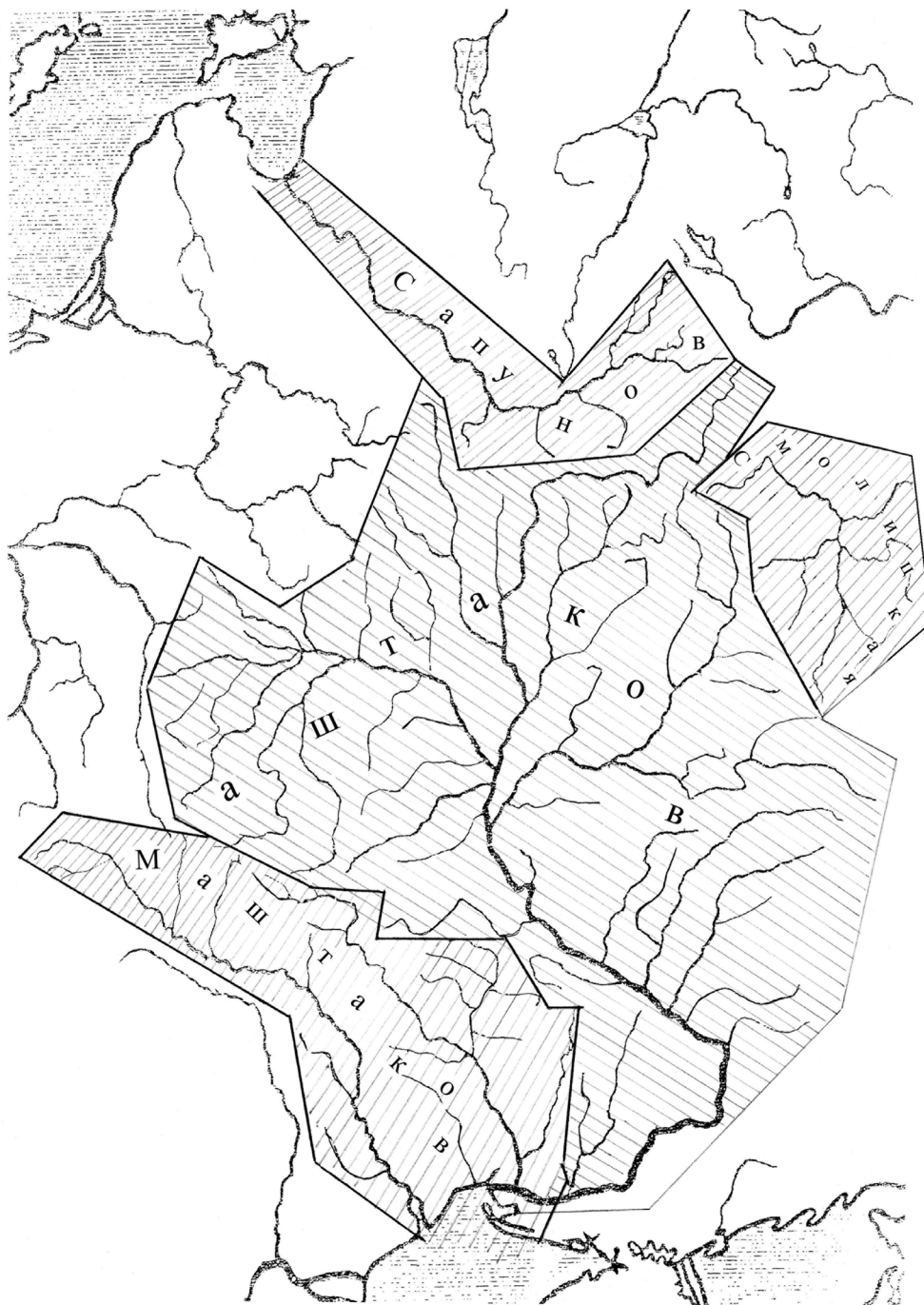

Рис. 1. Карта бассейнов рек, используемых в работе

Так стоит ли упрекать В. Н. Татищева за его сомнения, и сняты ли они вообще, памятуя, что под 1146 годом в летописи², как первое

² В советское время в период „череды юбилеев“ в 1985 году была отчеканена медаль, посвященная 1000-летию Брянска (см. врезку).

упоминание, значится еще одно – третье – Дебрянск, и не будет ли поспешной, во-первых, идентификация трех топонимов как равнозначных, а, во-вторых, попытка усмотреть в географии кажущихся одноименными городов,

их перенос с Жиздры на Десну? Полагаем, что жесткий ответ был бы здесь неуместен.

Названия рек (и населенных пунктов), подобных приведенным выше, известны в разных частях Европы. Источниками для их сбора и картирования (Рис. 1) стали сводки П. Л. Маштакова по Днепру и Южному Бугу (Маштаков 1913; Маштаков 1917), Г. П. Смолицкой – по Оке (Смолицкая 1976), А. П. Сапунова – по Западной Двине (Сапунов 1893), а также карта рек (кадастр) Белорусской ССР (Карта рек 1959), а для стран Западной Европы – карты, подготовленные Главным Управлением Геодезии и Картографии при Совете Министров СССР, и Атлас мира (Западная Европа) того же Управления (Атлас мира 1977; Атлас мира 1980). Приводимые ниже материалы – есть небольшая часть общей картотеки дублетных гидронимов (более 10 тысяч названий), собранной одним из авторов данной статьи.

Миграция населения – естественная или насильственная, локальная или массовая (от эпохи Homo sapiens-а и Великого переселения народов до эпохи Сталина и перестройки) могла сопровождаться переносом прежних привычных названий от метрополий к окраинам (ср.: греческая колонизация Северного Причерноморья, дунайские походы Святослава, освоение Сибири). В подавляющем большинстве случаев (дописьменная эпоха) время возникновения и, тем более, смены названий рек – спорны, трудноуловимы (Борисфен – Днепр, Итиль – Волга, Рудон – Дюна – Двина, и т.д.). Но, вот, география путей, в створе которых происходили изменения, хотя и не бесспорны, но более ощутимы. Их обозначить позволяет археология – источник сложный, но небесперспективный. Поэтому мы привлекаем соответствующие археологические данные (прежде всего импортные вещи) безотносительно к их историко-культурной принадлежности, спрессовав на карте время от римской эпохи до средневековья. При этом

– „два пишем – три в уме“ – мы отдаем себе отчет в том, что некоторые весьма значимые названия, подобные форме „Дунай“, могли возникнуть, по мнению специалистов, еще в эпоху камня (Сейбутис 1980).

Таким образом, „брянская проблематика“, видимо, должна раствориться в другой – более общей – проблематике демографических явлений (процессов миграции) Европы на протяжении, по крайней мере, последних трех-четырёх тысячелетий.

Плодотворность изучения дублетных гидронимов для выявления межрегиональных связей подтверждает опыт отечественной исторической науки едва ли не со времен М. Ломоносова. Отдавая дань нашим предшественникам и современникам, попробуем дополнить их наблюдения некоторыми своими. Простейший случай переключки однокоренных названий содержат, скажем, бассейны Вехры (правый приток Сожа) и Болвы (Брянское Подесенье), расстояние между которыми составляет около 350 км: Белая, Черная, Люба, Тростенка, Ржава, Каменка, Крутая, Добрая, Ворона, Таль и др.

Другой, более сложный пример. Названия географически фиксированных (самостоятельных) притоков – в одном месте, превращаются в вариант названия одной реки – в другом:

Песчанка → Тетерев → Днепр (Киевское Правобережье)

Тетеревка (Песчанка) – верховья Днепра. Расстояние между ними – около 1000 км.

Тоцинка → Городня → Вехра → Сож
Городец (Точинка) – верховья Днепра.

Расстояние между ними – около 500 км.

Лютянская → Волча (бассейн Зап.

Двины)

Лутенка (Волчья) – бассейн Сожа.

Расстояние между ними – около 500 км.

Можно предполагать, во-первых, что старшими в каждой паре будут те, которые

фиксируют непосредственный стык рек (основное русло + приток), младшими – аналогичные двойные названия одной реки, а, во-вторых, они же, как и десятки однокоренных полных и деминутивных гидронимов, – определяют направления подвижек ментально родственного населения. Наконец, третий (из разряда «высшей математики») случай взаимосочетаемости рек единого бассейна:

- 1) *Вислок + Дунайчик* → Лисенок → Ворсклица → Ворскла → Днепр, а рядом: *Дунайчик + Санок* → Ворсклица → Ворскла → Днепр.
- 2) *Ординский + Савинский* → *Савинский (Дрына)* → Луженка → Ветьма → Десна → Днепр, а рядом: *Савчина* → Бытоша → Ветьма → Десна → Днепр, а рядом: *Лузма (Савинский)* → Верещевка → Болва → Десна → Днепр (указанные притоки Ветьмы и Болвы смыкаются друг с другом).

В этой связи симптоматично, что в вислинско-дунайском междуречье соседствуют *Дунаец* и *Вислок* – правые притоки Вислы между Краковом и устьем *Сана*, текущие, как и их ворсклинские аналоги, параллельно друг другу, но крупнее их. Так же понятна мотивация соседней пары – *Дунайчик* – *Санок*.

Проанализированные гидронимы являются, как принято считать, производными от названий крупнейших центрально-европейских рек – *Дуная* и его притока *Савы*, *Вислы* и ее притока *Сана*, *Одера* и *Эльбы*.

Как видим, набор отраженных в Подесенье и Поочье гидронимов достаточно представителен. Вызывает некоторую досаду невнятное звучание в нем собственно *Дуная* и *Истра*.

Исключительный интерес представляет приведенная выше цепь (узел) названий в верховьях Ветьмы, в сотне километров к се-

веру от Брянска. Вопреки «географической логике», здесь, во-первых, *Ординский (Одринский)* – чередование ‘д’ и ‘р’! – **В. Б., В. С.**) и *Савинский* следуют один за другим, хотя их „прародители“ с северной и восточной ориентацией не связаны между собой и на карте образуют угол, рассеченный медианой – Дунаем, во-вторых, оба впадают в реку *Савинскую* со вторым довольно редким названием – *Дрына*. Эта – *Савинская (Дрына)* – настолько мала, что на карте П. Л. Маштакова не обозначена вообще.

Найти прообраз подобной связки не составит труда, даже если обратиться к мелкомасштабной карте Европы в пространстве между низовьями *Савы* и дунайским стыком границ бывшей Югославии, Румынии и Болгарии, с одной стороны, и юго-восточным побережьем Адриатического моря – с другой (расстояние приблизительно 350 – 400 км):

- 1) *Дриняча* → *Дрина* → *Сава* → *Дунай*;
- 2) *Дреница* → Ибор → Зап. Морава → Морава → *Дунай*;
- 3) Белый *Дрин* + Черный *Дрин* → *Дрин* → *Дринский* залив Адриатического моря;
- 4) *Дринча* → *Дунай*.

Как видно (**Рис. 2**), эти крупные реки, сближенные своими верховьями и расходящиеся в противоположные стороны – к Дунаю и Адриатике – образуют особую зеркальную систему, свойственную ряду рек Восточной Европы. В промежутке между Дунаем и Десной пунктирно обозначаются сходные (Маштаков 1913: 43; Смолицкая 1976: 43) гидронимы:

Дреничка → *Лесна* (рядом Ибр) → *Тетерев* → Днепр, *Драневка (Дреневка)* → бассейн левого берега Припяти, *Драничка* → бас. Тетерева → Днепр, *Дрына* → Луженка → Ветьма → Десна → Днепр, а в Поочье – *Дранка* → бассейн Нижней Угры.

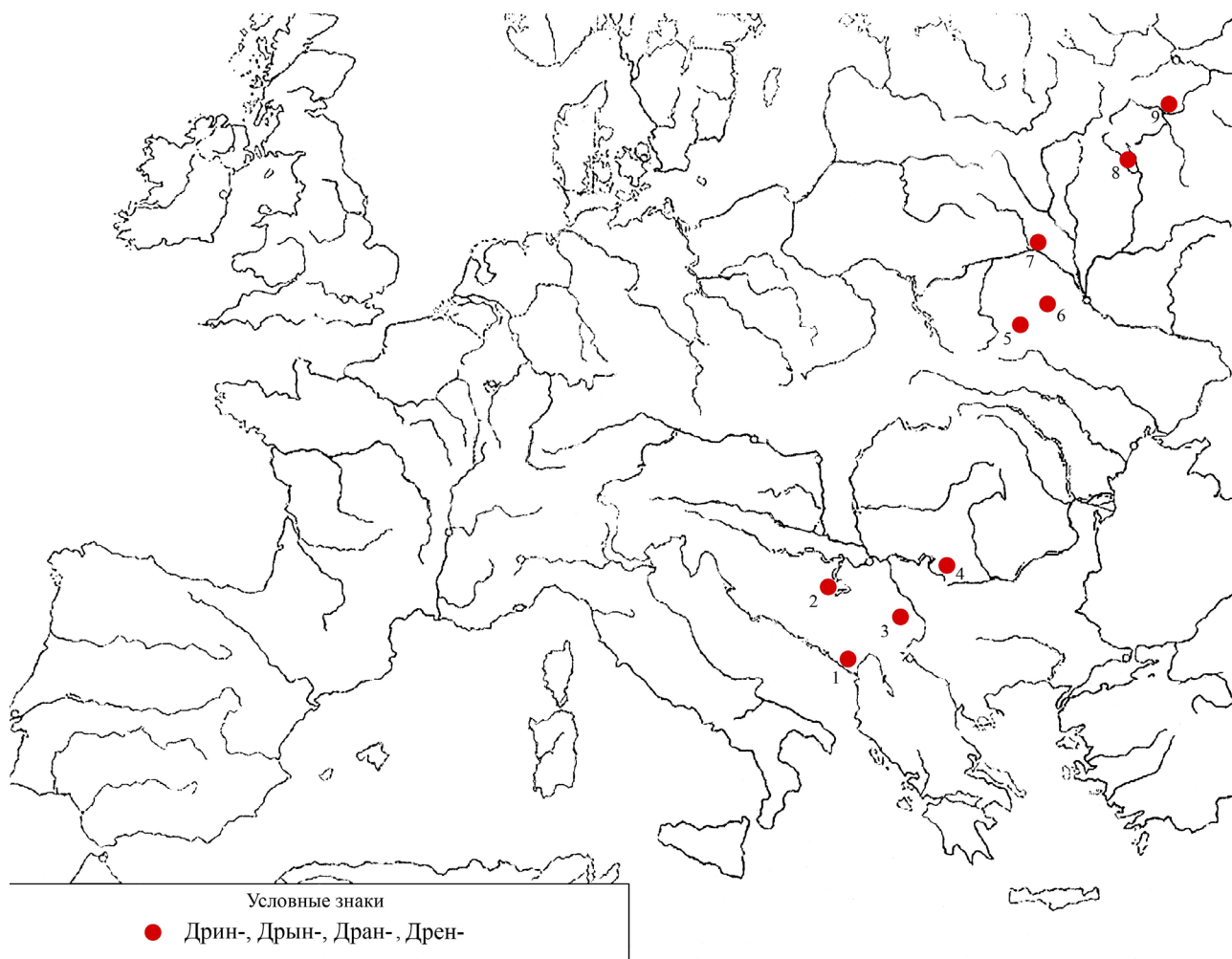

Рис. 2. Карта гидронимов с основой на 'Дрин-', 'Дрын-', 'Дран-', 'Дрен-'.
1 – Дрин, Дринский залив; 2 – Дрина / Дриняча; 3 – Дреница; 4 – Дринча; 5 – Дреничка;
6 – Драничка, 7 – Драневка / Дроневка; 8 – Дрына; 9 – Дранка

Связка „Дрина – Сава“ на Дунае и Десне различается, во-первых, размерами, во-вторых, субординацией: на юге Дрина выступает как приток Савы, на севере – как второе название, в-третьих, на юге – Дрин, Дриняча, Дреница – образуют несколько замысловатую конфигурацию, а именно, сходясь истоками, они затем растекаются в противоположные стороны: одни – к Дунаю (Саве), другие – к Адриатике (эффект «зеркальности» известен в разных частях Восточной Европы – см. 15 (Булкин 1985: 81 – 83; Булкин 2007: 117); на Десне – она предельно проста (точечна). На юге Дреница – приток Ибора в системе ду-

найской Моравы, на севере – они же – Дреничка и Ибр – как самостоятельные соседние притоки днепровского Тетерева (ниже их – еще одна Драничка). Третий Ибор – приток Тахо и четвертый, самый крупный в группе этих гидронимов и, может быть, исходный – река Эбро, – находятся на Пиренейском полуострове (Никонов 1966: 149 – 150).

Приуроченность к Тетереву (днепровскому) и Тетереву (ворсклинскому) таких знаковых гидронимов, как Ибр (Ибор), Дрин (варианты), Сан заставляет пристальнее взглянуть на название реки Мурава (левый берег Тетерева днепровского), сопоставив его предположи-

тельно с названием *Морава*, приуроченным к двум притокам Дуная – один вблизи Белграда, другой – вблизи Вены, и к верховьям Одера (*Моравка* к югу от г. Острава). Надо заметить, что спорная *Мурава* соседствует с бесспорной *Моравной* – притоком Тни, бассейн правобережной Случи (припятской).

Первые упоминания имени города в форме „Дебрянск“ вызвали настороженнос-

ть со стороны брянского исследователя Н. Е. Ющенко. Искажение первоначальной формы – Брянск – автор объясняет возможной ошибкой при переписывании летописцем текста летописи (Ющенко 2004: 297). Мы с пониманием относимся к позиции автора, полагая, все же, что вовсе не лишним будет приведение перечня рек с созвучными названиями (Рис. 3):

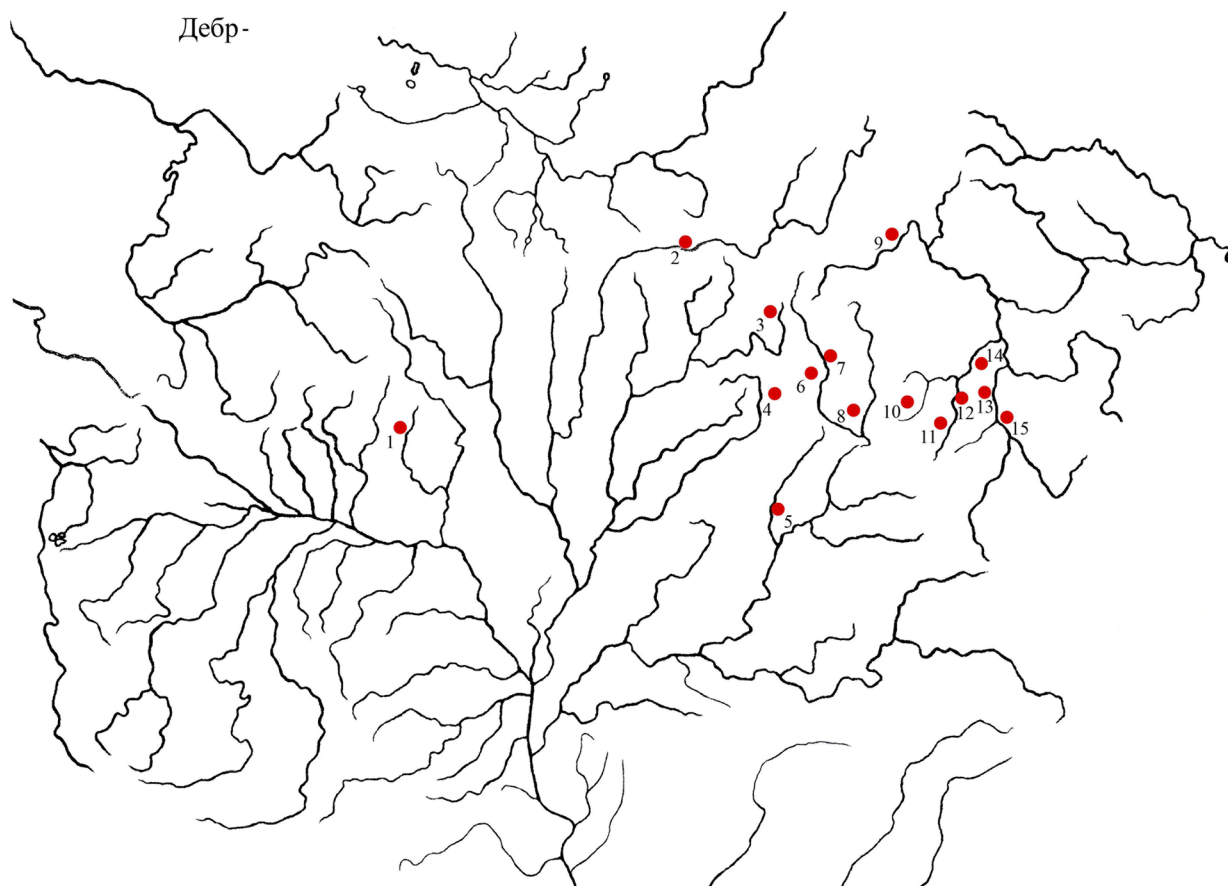

Рис. 3. Карта гидронимов с основой на 'Дебр-'. 1 – Добрица / Дебрица; 2 – Дебровица; 3, 6 – Дебрица; 4, 9 – Дебря; 5 – Крутая Дебря; 7, 8 – Деберка; 10 – Дебрин; 11, 12, 14 – Дебрик; 13 – Деберинка; 15 – Дербинка

Деберка → Десна;
 Дебрица → Туца → Габья → Десна;
 Деберка → Дарковичи → Болва → Десна;
 Дебря → Азарза → Олешинка → Воронница → Ипуть → Десна;
 Крутая Дебря → Рамасуха (?) → Судость → Десна;

Дебрица → Остер → Сож;
 Дебровица → Днепр
 Добрица (Дебрица) → Оресса → Птичь → Припять (ср.: «Добрянск как вариант названия древнего города»)
 Дебрин → Сенет → Рессета → Жиздра → Ока

Дебрик → Дровосечной → Трашонка –
Жиздра – Ока; лев. и прав. Дебрик (вариант Дербица?) → Вытебеть → Жиздра → Ока
Дебря → Угра → Ока;
Дербинка → Истра → Ока;
Деберинка → Рука → Ока.

Если здесь – в Подесенье и Поочье – сомнительный топоним „Дебрянск“ находится в окружении бесспорных (Дебр-) гидронимов, то в Центральной Европе подобных гидронимов мы не нашли, но топонимы представлены достаточно:

– г. *Дебрецен* (Венгрия). В. А. Никонов считает наиболее вероятной связь этого наименования со славянским „дбрь“ (поросшее летом) – (Никонов 1966: 117);
– *Дебрник* – на левом берегу Дуная, к северу от Пассау (устье Ины);
– *Дебри* – в нижнем течении Савы;
– *Дебар* и *Дебреште* – между истоками Дрина (sic!) и Црны (Атлас мира 1977). Гидронимы, отражающие современное название города и его прежние варианты, объединены в три группы – „Брын-“, „Брян-“, „Бран-“ (Рис. 4):

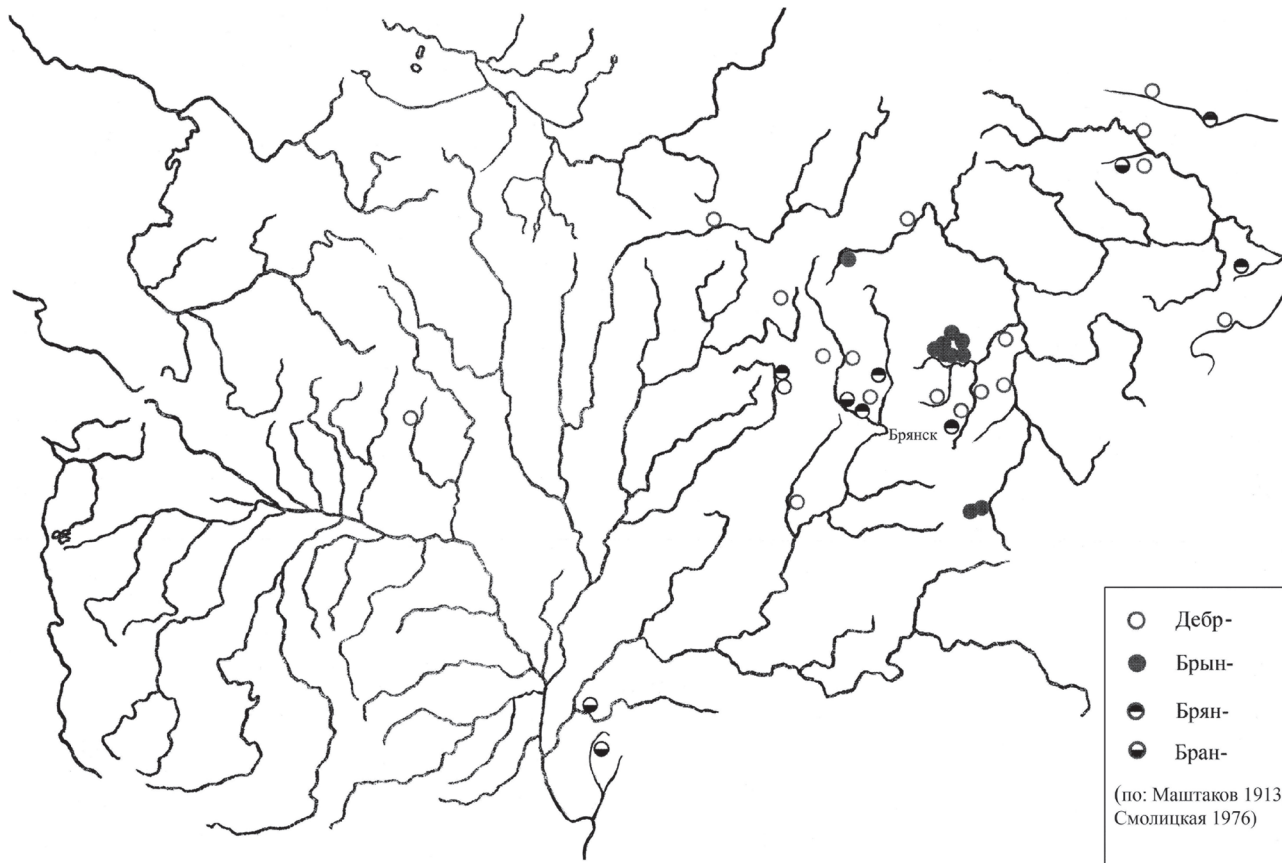

Рис. 4. Карта гидронимов с основой на 'Дебр-', 'Брын-', 'Брян-', 'Бран-'

1. М. Брынъ → Брынъ + Брынъ → Брынъ
→ Жиздра → Ока;
Брынец + Брынец → Ворона → Брынъ
→ Жиздра → Ока;
Брыновец → Дорна → Демина → Угра →

→ Ока;
Брынов → Крома → Ока;
Брынница → Пшемша → Висла (кроме того, ниже Кракова в Вислу справа впадает река Брень);

2. Поповка (Брянская Челкна) → Бицкая → Чолкна → Ипуть → Сож → Днепр; Брянчинка → Серижа → Десна → Днепр; Колчинка (Брянка) → Болва → Десна → Днепр; Брянка → Вытебеть → Жиздра → Ока;
3. Браниченка → Славигощь → Ржаница → Десна → Днепр; Грабаровка (Браница) → Трубеж → Днепр;

В списке рек, местонахождение которых не удалось определить П. Л. Маштакову, в Козелецком уезде Черниговской губернии упомянута р. Браничка (Маштаков 1913: 229).

Топонимы с теми же основами (рис. 5): *Брынчени* (нижний Дунай, Румыния), *Бранин – Врх* – средний Дунай (Венгрия), *Браньск* (нижний Буг, Польша), *Бранево* (Вислинский залив, Польша), *Дзеро-Бранко* (севернее Венеции, Италия).

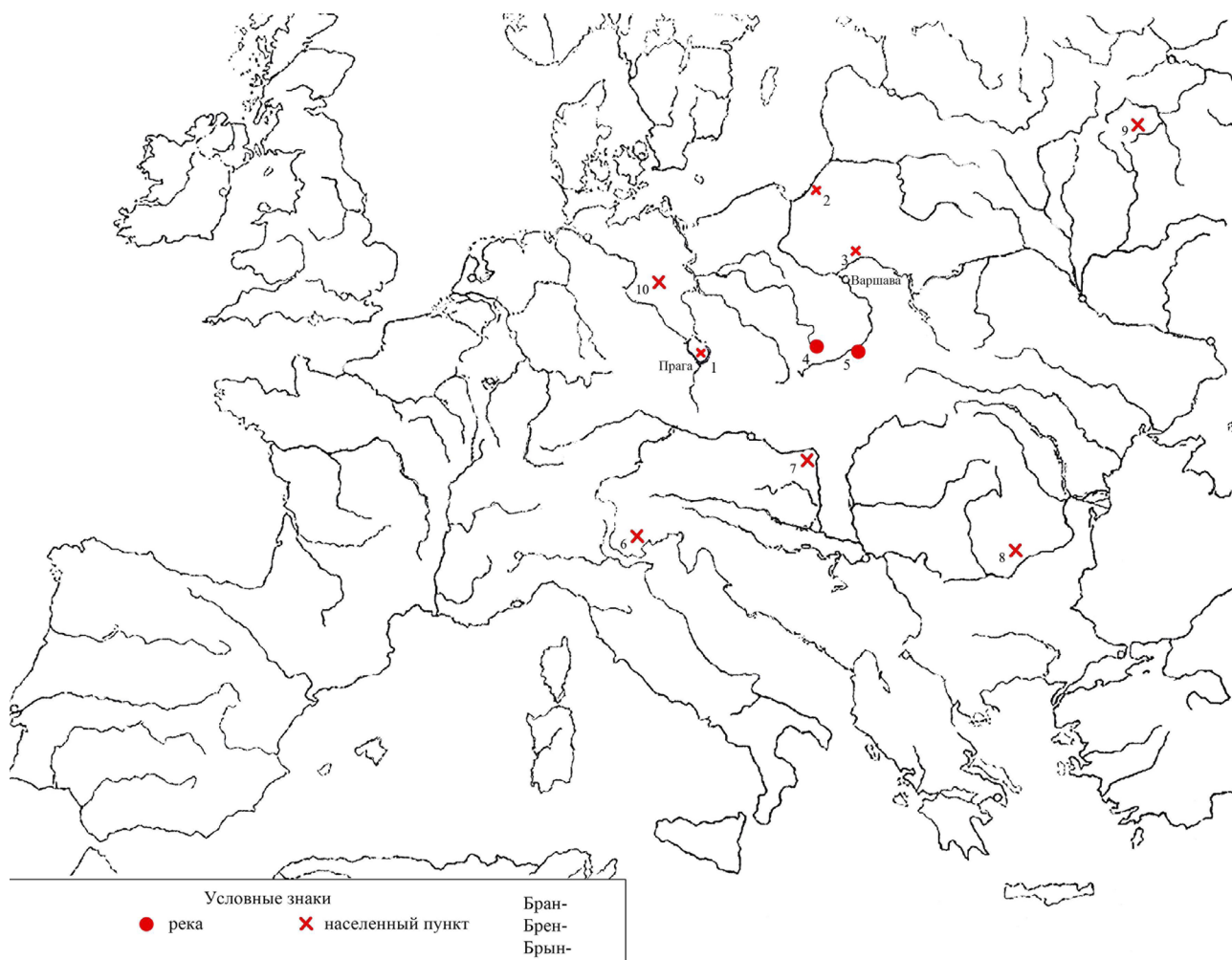

Рис. 5. Карта гидронимов и топонимов с основой на 'Бран-', 'Брен-', 'Брын-'.
1 – Брандис - Стара-Болеслав; 2 – Бранево; 3 – Браньск; 4 – Брыница; 5 – Брень;
6 – Дзеро-Бранко; 7 – Бранин-Врх; 8 – Брынчени; 9 – Брынъ; 10 – Бранденбург

В круг названий, связанных с «лесной тематикой» – *Дебря* (река), пусть мнимый

Дебрянск (город), *Брынский лес* – возможно, стоит включить топоним „Бранденбург“,

в бассейне правобережной Эльбы (ср. Албице на Десне). Осторожный, сдержанный комментарий к названию немецкого города находим в словаре В. А. Никонова: „С XVII в. в Чехии выдвинута мысль о происхождении из славянского *Бранибор* (разрядка наша – **В. Б., В. С.**) – „защитный лес“ (отделяющий славянские племена от германских) ... Долго длился спор, переосмыслено ли славянами

немецкое название Brandenburg („горелый город“), или, наоборот, немцами – славянское. За последние десятилетия обе этимологии отпали. М. Рудницкий разработал гипотезу о происхождении из кельтского *Brandobriga* – „вершинный город“ ... допускает, что нижняя часть города могла называться по-славянски *Brenna* – „болотистый“ (Никонов 1966: 62 – 63).

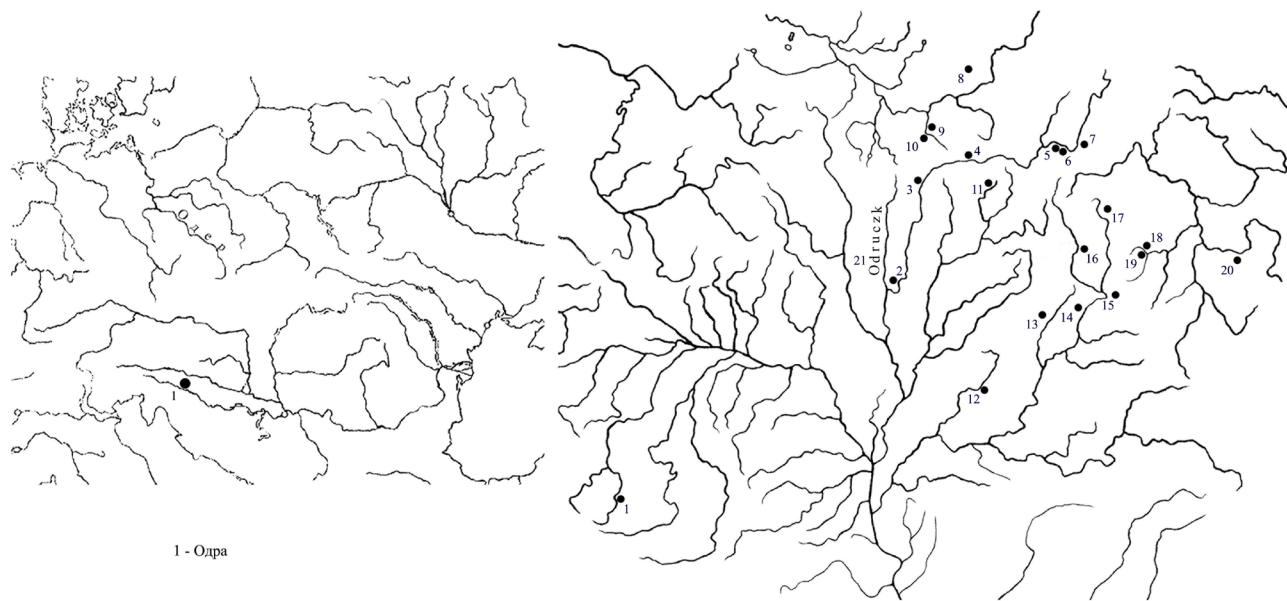

Рис. 6. Одер и его восточноевропейские отпятныши. 1 – Ордовица; 2 – Рдица (Родица, Ордица); 3 – Адров (Одров, Одровка, Одра); 4 – Ордовка; 5 – Скрылевка (Ордышка); 6 – Ордышка; 7 – Ордынинка (Ордышевка); 8 – Ордосно; 9 – Ордежанка; 10 – Ордышевка; 11 – Орданка; 12 – Одра; 13 – Водринка; 14 – Водрянка; 15 – Одринка; 16 – Ординский; 17 – Одринка (Ординка); 18 – Орденка; 19 – Ординка (Одринка); 20 – Одроньев; 21 – Друть (Odruczsk, Odrwac)

Одер и его восточноевропейские отпятныши (**Рис. 6**):

Одер (Одра) → Балтийское море;
 Одра → Купа → Сава → Дунай;
 Одра → Писуэрго → Дуэро → Атлантический океан;
 оз. Ордосно → → Кунья → Ловать;
 Ордежанка → Суходровка → Лучеса → Зап. Двина;
 Ордышевка → Лучеса → Зап. Двина;

Адров (Одров, Одровка, Одра) → Днепр;
 Ордынинка → Б. Костря → Осьма → Днепр;
 Ордышка → Днепр;
 Скрылевка (Ордышка) → Днепр;
 Ордовка → Березина → Днепр;
 Рдица (Родица, Ордица) → Днепр;
 Орданка → Вехра → Сож → Днепр;
 Ордовица → Замышевка → Понора → Иква → Стырь → Припять → Днепр;

Ординский → Савинский (Дрына) → Луженка → Ветьма → Десна → Днепр; Одринка (Ординка) → Гостижа → Волока → Неручь → Ужать → Болва → Десна → Днепр; Одринка → Яминка → Песочня → Снежить → Десна → Днепр; Водрянка → Десна → Днепр (при ‘В’ протетическом); Водринка → Коста → Судость → Десна → Днепр (при ‘В’ протетическом); Одра → Ирванец → Ревна → Снов → Десна → Днепр; Друть (Odruczsk, Odrwac) → Днепр; Орденка → Другусна → Жиздра → Ока; Ординка (Одринка) + М. Ординка (М. Одринка) → Орденка (Б. Орденка, Б. Од-

ринка) → Ордынка (Ардынка) → Жиздра → Ока; Одроньев → Локна → Плава → Упа → Ока.

В бассейне р. Снежить рядом с упомянутыми Албище и Одринка зафиксирована р. Дровка. Это название, равно как и другие с основой ‘Древ-’ и ‘Дерев-’, включены В. Н. Топоровым в состав Словаря Прусского языка в рубрике ‘drav-’ (Топоров 1975: 370 – 372).

Самая крупная река с этой основой – Драва – правый приток Дуная. И далее:

Дрвенца → Висла; оз. Дравское → Драва → Нотец → Варта → Одер (Рис. 7, а).

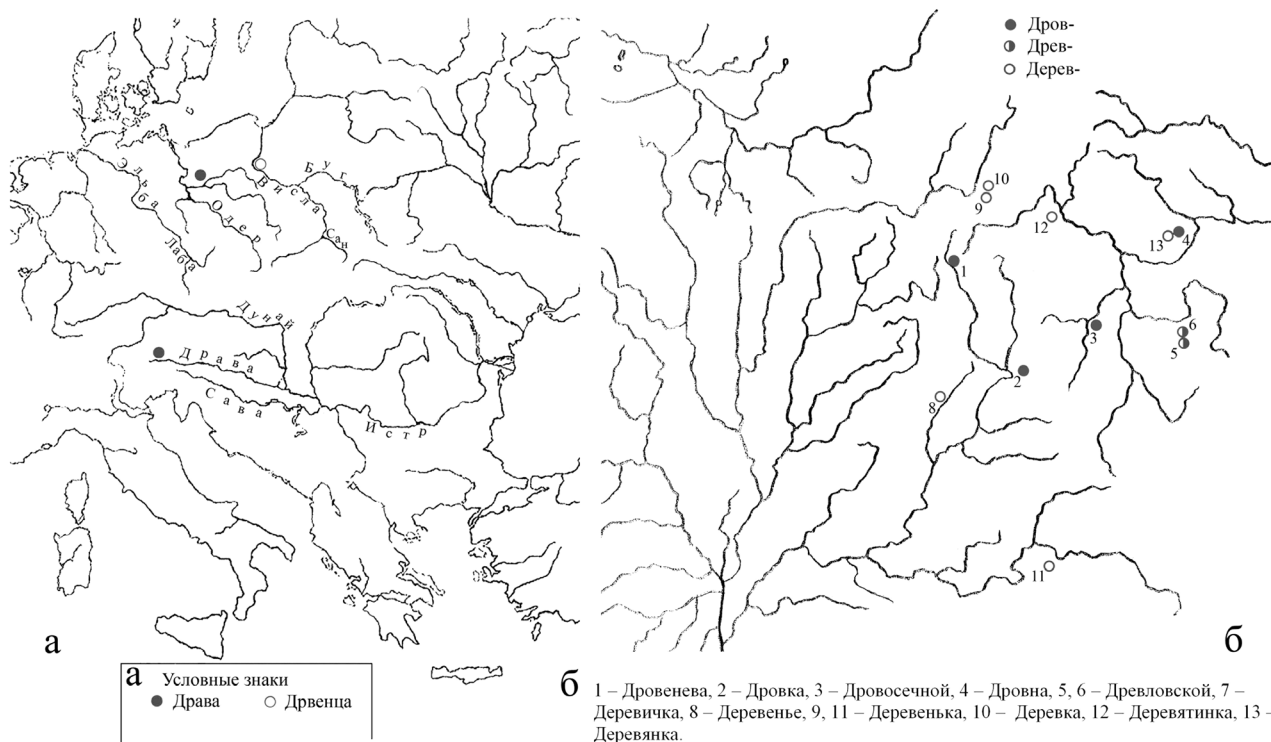

Рис. 7. Драва и ее восточноевропейские отпятныши

В Поднепровье и Поочье фиксируются следующие названия (Рис. 7, б):

Дровенева → Десна → Днепр; Дровка → Б. Велья → Снежить → Десна → Днепр;

Дровосечной → Трашонка → Жиздра → Ока; Деревянка – Дровка – Сухая → Прудича → Груздопка → Таруса → Ока (ср.: Суходровка);

Древловской → Холохольня → Плава → Упа → Ока;
Древловской → (Мармыж?) → Холохольня → Плава → Упа → Ока;
Деревятинка → Угра → Ока;
Деевка (Деревка) → Осьма → Днепр;
Деревенька → М. Костря → Б. Костря → Осьма → Днепр;
Деревичка (Деревная) → Случь → Горынь → Припять → Днепр;
Деревенье (Деревеня, Деревейня, Деревейка) → Судость → Десна → Днепр;
Деревенька → Апака → Сейм → Десна → Днепр;
Суходровка → Лучеса → Зап. Двина;
Суходров (Суходрев) → Угра → Ока;
Суходерев → Мал. Снежед → Снежедь → Зуша → Ока;
Суходерев → Каменка → Снежедь → Зуша → Ока; (Ср. комбинации: Суходерев – Снежедь – Ока и Дровка – Снежедь – Десна).³

Рядом с Дравой – другой крупнейший приток Дуная – Сава (рис. 8). Гидронимы с основой ‘Сав-’ на территории Восточной Европы (**Рис. 8, врезка а**):

Савинка → Здвиж → Тетерев → Днепр;
Сава → Плиса → Бобр → Березина → Днепр;
Савинка → Мошна → Хмость → Днепр;
Савенка → Крупянка → Жадунка → Беседь → Сож → Днепр;
Савинка → Вороновка → Угра → Ока;
Савинской → Песочня → Суходрев → Угра → Ока;
Савка → Прудница → Груздопка → Таруса → Ока;
Савин → Сежа → Упа → Ока;
Савинской → Б. Вырка → Ока;
Савенской → Тиновской → М. Кутьма → Кутьма → Нугрь → Ока;

Савенской → Городенка → Орс → Нугрь → Ока;
Савинской → Паленка → Мог → Нугрь → Ока;
Савин → Савин → Олешня → Зуша → Ока;
Савин → Недна → Крома → Ока;
Савинов → Мокрая → Менка → Ока;
Савинской → Цон → Ока;
Савинской → Цон → Ока;
Савинской → Савенка → Моховица → Неполодь → Ока;
Савинской → Радутин → Ока;
Савинский → Савинская (Дрына) → Луженка → Ветьма → Десна → Днепр;
Савчина → Бытоша → Ветьма → Десна → Днепр;
Лужма (Савинский) → Верещевка → Болва → Десна → Днепр.

Гидронимы днепро-двинско-окского междуречья под эгидой Дуная – Истра.

Древнее двойное именование крупнейшей европейской реки – Дунай и Истр – подразумевало приуроченность первого – к верхнему, второго – к нижнему течению современного Дуная. Найдут ли эти различия отклик в днепро-двинско-окском междуречье?

Предварительно оговорим следующее обстоятельство. Допуская возможность погрешности, объединим индивидуальные названия ‘Дровенева’, двухчастное ‘Суходровка’, а также „м. б. Друть“ (по В. Н. Топорову) под общим (исходным) – ‘Драва’; ‘Ордежанка’, ‘Ордышевка’, ‘Ордова’, ‘Ордица’, ‘Орданка’, ‘Водринка’ – под общим ‘Одер’-‘Одра’; ‘Лабаровка’, ‘Лабанов’ – под общим ‘Лаба’ – ‘Эльба’; названия остальных (полных или уменьшительных) – вполне прозрачны. Гидроним ‘Друть’ В. Н. Топоров включил, правда, с некоторыми сомнениями, в группу ‘drav-’ (Драва); с той же вероятностью можно отнести его и к группе ‘Одер’ – ‘Одра’, имея ввиду другое название реки – ‘Odrucz’.

³ В. Н. Топоров считал возможным включить в эту группу, помимо гидронима *Дровка*, „Адров, м.б. Друть“ (Топоров 1975: 371) – см. выше перечень „одринской вуали“.

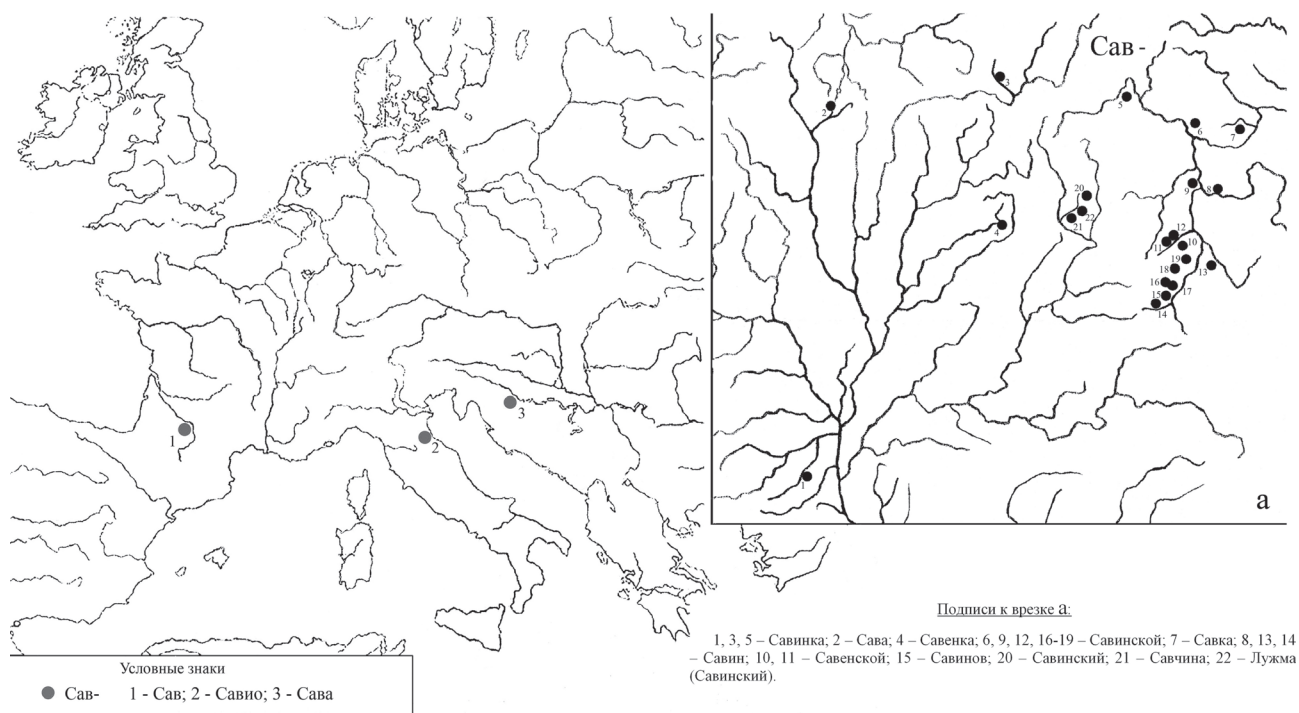

Рис. 8. Сава и ее восточноевропейские отпятныши

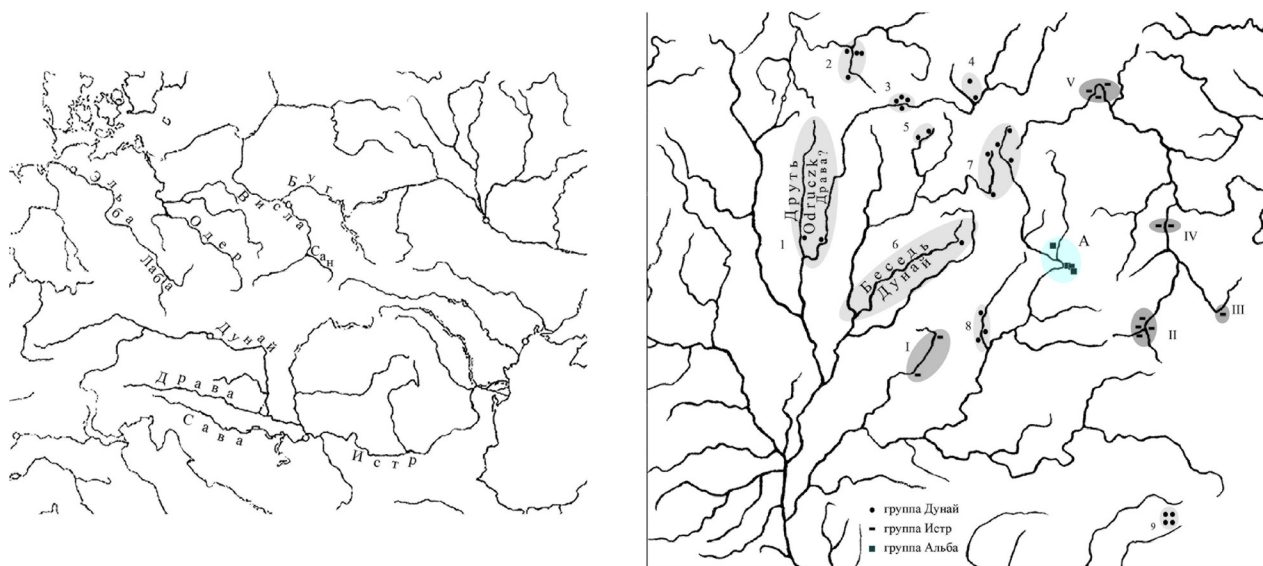

Рис. 9. Группы гидронимов днепро-двинско-окского междуречья

Географически сближенными под эгидой Дуная будут следующие группы (Рис. 9, группа Дунай):

1) Дунайка → Греза → Друть [Дунай → Драва или Одер] и Рдица (Ордица) → Днепр [Одер → Днепр];

2) Дунай → Витба → Зап. Двина [Дунай → Зап. Двина] и Ордежанка → Суходровка → Лучеса → Зап. Двина [Одер → Драва → Зап. Двина] и Ордышевка → Лучеса → Зап. Двина [Одер → Зап. Двина];

- 3) Дунаец → оз. Рутавечь → Рутавечь → Каспля → Зап. Двина [Дунай → Зап. Двина] и Дебровица → Днепр и Ордовка → Березина → Днепр [Одер → Днепр] и Лабаровка → Свиная → Меря → Днепр [Лаба → Днепр];
- 4) Бужек (Дунаец) → Залазна → М. Вопец → Днепр [Дунай → Днепр] и Савинка → Хмость → Днепр [Сава → Днепр];
- 5) Дунайка → Молохва → Вехра → Сож → Днепр [Дунай → Днепр] и Орданка → Вехра → Днепр [Одер → Днепр];
- 6) Беседь (Дунай)⁴ → Сож → Днепр [Дунай → Днепр] и Савенка → Крупянка → Жадунка → Беседь (Дунай) → Сож → Днепр [Сава → Дунай → Днепр];
- 7) Дунька → Стряна → Десна → Днепр [Дунай → Днепр] и Дунька → Остер → Сож → Днепр [Дунай → Днепр] и Висловка → Десна → Днепр [Висла → Днепр] и Дровенева → Десна → Днепр [Драва → Днепр] и Дебрица → Остер → Сож → Днепр;
- 8) Дунавец и Селища → Калиновка → Судость → Десна → Днепр [Дунай → Днепр] и Водринка → Коста → Судость → Десна → Днепр [Одер → Днепр] и Крутая Дебря → Рамусуха → Судость → Десна → Днепр;
- 9) Дунайчик → Ворсклица → Ворскла → Днепр [Дунай → Днепр] и Дунайчик → Лисенок → Ворсклица → Ворскла → Днепр [Дунай → Днепр] и Вислок → Лисенок → Ворсклица → Ворскла → Днепр [Висла → Днепр] и Санок → Ворсклица → Ворскла → Днепр [Сан → Днепр].

⁴ По данным О. Турчиновича (Турчинович 1857: 16), левый приток Сожа – р. Беседь – называлась Дунаем, а область течения – Задункою.

Под эгидой Истра зафиксированы следующие группы (**Рис. 9**, группа *Истр*):

- I. Истровка → Снов → Десна → Днепр [Истр → Днепр] и Одра → Ирванец → Ревна → Снов → Десна → Днепр [Одер → Днепр];
- II. Истратов → Ястребовка → Ицка → Ока [Истр → Ока] и Савин → Недра → Крома → Ока [Сава → Ока] и Савинов → Мокрая → Менка → Ока [Сава → Ока] и Лабанов → Стихий Колодезь → Рыбница → Ока [Лаба-Эльба → Ока];
- III. Истратов → Раковка → Зуша → Ока [Истр → Ока];
- IV. Истрищев → М. Истица → Иста → Ока [Истр → Ока] и Деберинка → Рука → Ока;
- V. Истра → Карытка → Угра → Ока [Истр → Ока] и Дебря → Угра → Ока и Савинка → Вороновка → Угра → Ока [Сава → Ока].

Было бы непростительной оплошностью, нарушая номинативную логику формирования групп, упустить из вида бассейн упомянутой выше р. Снежить, впадающей слева в Десну напротив древнего Брянска (вторая Снежить – окская – находится на той же параллели в 150 км к востоку в нижней части р. Зуши):

Албище → Жизанка → Снежить → Десна
Одринка → Яминка → Песочна → Снежить → Десна
Дровка → Б. Велья → Снежить → Десна
Деберка → Дарковичи → Болва → Десна.

‘Албище’, как и ‘Альба’ в верховьях Клязьмы – есть производные от ‘Эльбы – Альбы – Лабы’ (индоевропейская основа ‘*al b-*’) Центральной Европы (**Рис. 9**, группа *Альба*).

Картирование трех описанных выше групп гидронимов приводит к следующим выводам:

Группы ‘Дунай’ и ‘Истр’ территориально достаточно *отчетливо обособлены* друг от друга. Группа ‘Дунай’ оконтуривается изломанной линией: верхняя Ворскла – нижняя Судость – Беседь – Друть – Лучеса (Зап. Двина) – Хмость (Днепр) – верховья Десны – Ворскла; группа ‘Истр’ охватывает предыдущую с юга (условно), востока и северо-востока – верхний Снов (Десна) – верховья Оки – Ока чуть выше Упы – средняя Угра. ‘Дунай’ на Десне представлен 11 раз, на Оке – отсутствует, ‘Истр’, наоборот, – 5 раз на Оке, и ни разу – на Десне.

Таким образом, поставленный выше вопрос: найдут ли различия двойного наименования – Дунай и Истр – в днепро-окском междуречье – получает здесь свой положительный ответ. Информация к размышлению: если в группу ‘Дунай’ трижды входит название (прямое или производное) ‘Драва’, то в группе ‘Истр’ оно отсутствует. В то же время ‘Сава’ представлена в обеих группах (их прототипы на Дунае сближены устьями и текут параллельно друг другу). Нельзя ли исключить то, что ослабленные позиционные различия двух названий рек на дальнем северо-востоке Европы стали смутным отражением реального двойного именования крупнейшей европейской реки на ее резком повороте в сторону Черного моря?

Представляется, что историко-ретроспективные представления о границе Дуная и Истра неоднозначны. Они есть лишь отражение динамических историко-демографических событий эпохи Великого переселения народов.

Группы, географически более или менее сближенные как между собой, так и с древними поселениями Брыни и Брянска, образуют треугольник, вершины которого приходятся: одна – на верховья Десны и Остра (сожского), другая – на Оку чуть выше устья Упы, третья – на собственно брянское Подесенье, включая низовья Болвы (Рис. 9). Скрепляющим

все три вершины будет гидроним с основой ‘Дебр-’, две вершины – ‘Драв-’. ‘Истр’ и ‘Дунай’, равно как и ‘Висла’, ‘Алба’, ‘Одер’, индивидуальны и разведены по разным углам.

Смягчает жесткие ребра „брянского треугольника“ позиция отпятнышей Савы. Находясь фактически вне треугольника, точнее, как бы фланкируя его юго-восточную сторону, она входит в состав знаковой комбинации на окском участке – низовья Угры – Таруса:

Савинской → Суходрев (Суходров)

→ Угра

Савка → Прудища → Груздопка → Таруса → Ока

Дровка → Прудища → Груздопка → Таруса → Ока (истоки Суходрева и Тарусы сближены, а русла направлены в противоположные стороны).

Это, пожалуй, один из уникальных случаев повторения в глубинке Восточной Европы названий и гидрографии реалий правобережья среднего Дуная – Савы и Дравы. Неслучайность и взаимозависимость гидронимов очевидны.

Внутри очерченного выше треугольника археологический материал фиксируется в виде единичных находок. На карте археологических данных (Рис. 10) представлены материалы сопредельных территорий – Верхней Оки и Брянского Подесенья – от первых веков н.э. (римские монеты, фибулы и т.п.) до XIII в., включая клады и отдельные находки византийских монет, предметов круга „древностей антов“, арабских монет и других импортов и предметов роскоши на данных территориях (Кропоткин 1961; Кропоткин 1962; Кропоткин 1967; Ахмедов, Манькова 2011: 7 – 8; Марков 1910; Монгайт 1961; Древняя Русь 1985; Даркевич 1966; Седов 1982; Григорьев 2000; Никольская 1981; Корзухина 1954; Корзухина 1978; Археологическая карта России).

Карта демонстрирует практически полное отсутствие вышеупомянутых находок в

пространстве между низовьями Болвы и собственно Брянском, с одной стороны, и Брынским течением Жиздры до низовьев р. Вытебеть, с другой.

Вызывает удивление, что города, упомянутые, как минимум, с середины XII в.

и их округа, в эпоху междоусобиц лишены характерных для нее кладов и вещей. Та же картина наблюдается в предшествующее (до X в.) время. Однако за пределами «белого пятна» находки периода I – XIII вв. известны в достаточном числе (Рис. 10).

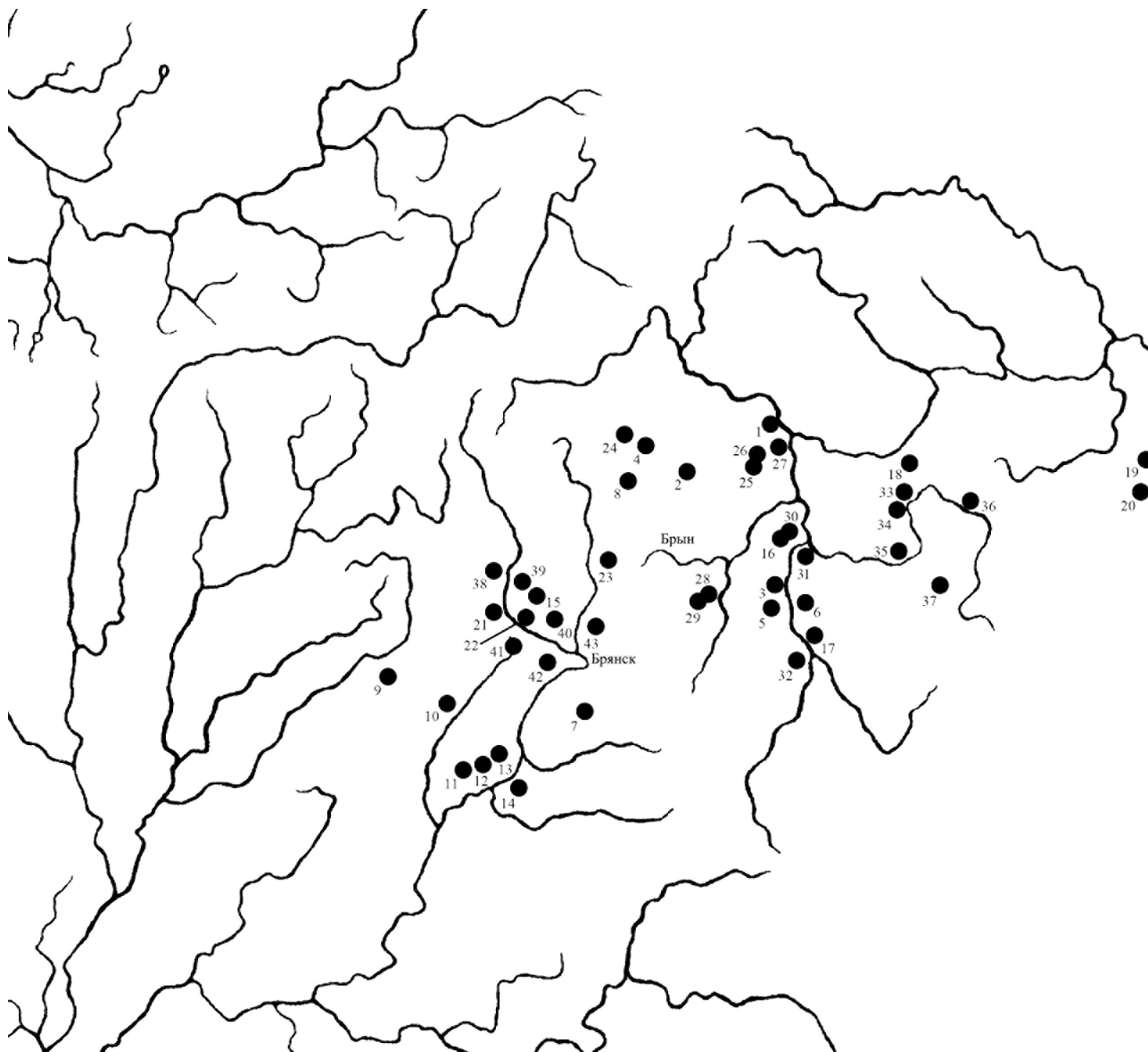

Рис. 10. Карта находок импортов I – XIII вв. сопредельных территорий – Верхней Оки и Брянского Подесенья: клады и отдельные находки римских (№№ 1 – 3) и византийских (№ 4) монет, фибул и вещей с эмальями (№№ 5 – 8, 10, 12 – 17) и предметов круга «древностей антов» (№№ 9, 11, 18 – 20); клады и отдельные находки арабских и западноевропейских монет, включая денежно-вещевые клады (№№ 23 – 37); прибалтийского импорта (№ 21) и находки предметов романского искусства (№№ 22, 38 – 43)

Гидронимы на ‘Брын-’, ‘Брян-’ и ‘Бран’, будучи компактно сосредоточенными в междуречье брянского Подесенья и верхней Жиздры, образуют за его пределами подобие шлейфа от низовьев Десны через „брянский треугольник“ в сторону Москва-реки и верховий Клязьмы (рис. 9). Однако юго-западный край шлейфа приходится на верховья Вислы (см. Брынница и Брень). Самыми же дальними откликами того же „треугольника“ будут Одра в бассейне Дуэро (Испания), Сав в бассейне Гаронны (Франция), Одр в бассейне Сены (Франция), Изер – на границе Франции и Бельгии (Рис. 6).⁵

Достаточно убедительная концентрация гидронимов в днепровском Левобережье (выше Сейма) и Правобережье (ниже Припяти) контрастирует с фактически „белым пятном“ Правобережья выше Припяти. Далее на запад (исключая упомянутые крупные реки) аналогичные названия редки и хаотично разбросаны по всей территории. Возможно, эта картина отражает ту историко-географическую закономерность, согласно которой сгущение гидронимов приходится на окраину (периферию), а разряженность – на центр общего ареала?

Этому вполне соответствуют сравнительные размерные характеристики и уменьшительная форма названия рек „брянского треугольника“. Сдвиг древнего населения из области – Среднее Подунавье – Адриатическое море – весьма вероятен. Привлекательная идея о перемещении в этом направлении славян может оказаться излишне поспешной, если обратиться к летописным сообщениям о радимичах и вятичах: они появились здесь – радимичи на Соже, вятичи на Оке – *не* с берегов Дуная (как северяне), *а от* ляхов, т. е. с запада. Роднит радимичей, вятичей и северян только «общий обычай»: жить, как звери, в

лесу, есть все нечистое, срамословить и т. д. (ПЛДР 1978: 31). Летописная география племен слишком обща, археологические данные (височные кольца и др.) слишком ненадежны, чтобы утверждать нечто большее, чем тривиальное: вятичи соседнили с запада с радимичами, а те и другие на юге – с северянами. Но даже, пусть, уточняющие археологические материалы обозначают (Седов 1982: 133 – 157) районы Жиздры и собственно брянского Подесенья как невыразительные, пограничные. Вот почему микроскопическая связка Сава (Дрына) в полосе отчуждения вятичей и радимичей, покоящаяся на могучих плечах Дуная и Адриатики, противоречит мысли о ее ляхских истоках. На это можно возразить следующим: компактный бассейн Брыней на левом берегу Жиздры и аналогичные названия в бассейне верхней Вислы – не это ли подтверждение западного вислинского, ляхского происхождения названий местных рек и города? Пусть так. Но, тогда как же быть с историческими истоками брянского гидронима Сава (Дрына), восходящими к цепочке Дрына → Сава → Дунай? Пути Брыни и Брянска расходятся...⁶

⁵ Расходятся и мнения исследователей относительно самого археологического памятника Брыннь, даты первого летописного упоминания и других вопросов. Так, Т.Н. Никольская отмечает Брын среди городов, упомянутых в письменных источниках 1207 – 1237 гг. (Никольская 1981: 121). В научно-справочном издании „Археологическая карта России. Калужская область“ городище Брыннь трактуется как остатки „летописного пункта Брын, впервые упоминаемого в летописи под 1228 г.“ (Археологическая карта России 2006: 208). В публикации калужских исследователей (Прошкин, Есипов 2006) *селнице* (?) Брыннь включено в перечень археологических памятников IX – начала XI в.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Археологическая карта России 2006:** Археологическая карта России. Калужская область. Под ред. А.В. Кашкина. М.: Институт археологии РАН, 2006. [Arheologicheskaya karta Rossii. Kaluzhskaya oblasty. Pod red. A.V. Kashkina. M.: Institut arheologii RAN, 2006.]
- Археологическая карта России:** Серия „Археологическая карта России“ (Брянская, Калужская, Орловская, Рязанская, Тульская и др. области). [Seria „Arheologicheskaya karta Rossii“ (Bryanskaya, Kaluzhskaya, Orlovskaya, Ryazanskaya, Tulyskaya i dr. oblasti).]
- Атлас мира 1977:** Атлас мира. Западная Европа. М.: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1977. [Atlas mira. Zapadnaya Evropa. M.: Glavnoe upravlenie geodezii i kartografii pri Sovete Ministrov SSSR, 1977.]
- Атлас мира 1980:** Атлас мира Югославия. Карта. М.: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1980. [Atlas mira Jugoslavia. Karta. M.: Glavnoe upravlenie geodezii i kartografii pri Sovete Ministrov SSSR, 1980.]
- Ахмедов, Манькова 2011:** И. Р. Ахмедов, Е. Г. Манькова. Новые материалы по археологии рязанских финнов и раннесредневековой мешеры. – В: Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. Т. II. СПб.-М., -Великий Новгород: 2011, 7 – 8. [I. R. Akhmedov, YE. G. Man'kova. Novyye materialy po arkheologii ryazanskikh finnov i rannesrednevekovoy meshchery. – V: Trudy III (XIX) Vserossiyskogo arkheologicheskogo sayezda. T. II. SPb.-M., -Velikiy Novgorod: 2011, 7 – 8.]
- Булкин 1985:** Вас. А. Булкин. Из истории гидронима Двина. – В: Материалы к этнической истории Европейского Северо-Востока. Сыктывкар: Пермский университет, 1985, 78-91. [Vas. A. Bulkin. Iz istorii gidronima Dvina. – V: Materialy k etnicheskoy istorii Evropeyskogo Severo-Vostoka. Syktyvkar: Permskiy universitet, 1985, 78 – 91.]
- Булкин 2007:** Вас. А. Булкин. Волга „доволжская“ (Кто прав: Геродот или Иордан?). – В: Труды по русской истории. Сборник статей в память о 60-летию Игоря Васильевича Дубова. М.: Издательский дом «Парад», 2007, 108 – 127. [Vas. A. Bulkin. Volga „dovolzhskaya“ (Kto prav: Gerodot ili Iordan?). – V: Trudy po russkoy istorii. Sbornik statey v pamyat' o 60-letii Igorya Vasil'yevicha Dubova. M.: Izdatel'skiy dom «Parad», 2007, 108 – 127.]
- Григорьев 2000:** А. В. Григорьев. Северская земля в VIII – начале XI века по археологически данным. Тула: «Гриф и К», 2000. [A. V. Grigor'yev. Severskaya zemlya v VIII – nachale XI veka po arkheologicheski dannym. Tula: «Grif i K», 2000.]
- Даркевич 1966:** В. П. Даркевич. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.). – САИ. Вып. E1-57. М.: Наука, 1966. [V. P. Darkevich. Proizvedeniya zapadnogo khudozhestvennogo remesla v Vostochnoy Yevrope (X-XIV vv.). – SAI. Vyp. YE1-57. M.: Nauka, 1966.]
- Древняя Русь 1985:** Древняя Русь. Город, замок, село. – Археология СССР / Отв. ред. Б.А. Колчин. М.: Наука, 1985. [Drevnyaya Rus'. Gorod, zamok, selo. – Arkheologiya SSSR / Otv. red. B.A. Kolchin. M.: Nauka, 1985.]
- Карта рек 1959:** Карта рек Белорусской ССР. Минск, АН БССР (Институт энергетики), 1959. [Karta rek Belorusskoy SSR. Minsk, AN BSSR (Institut energetiki), 1959.]
- Корзухина 1954:** Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX – XIII вв. М.-Л.: Издательство

- Академии наук СССР, 1954. [G. F. Korzukhina. Russkiye klady IX – XIII vv. M.-L.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1954.]
- Корзухина 1978:** Г. Ф. Корзухина. Предметы убора с выемчатыми эмальями V – первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. – САИ. Вып. Е 1 – 43. Л.: Наука, 1978. [G. F. Korzukhina. Predmety ubora s vyuemchatymi emalyami V – pervoy poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprov'ye. – SAI. Вып. YE 1 – 43. L.: Nauka, 1978.]
- Кропоткин 1961:** В. В. Кропоткин. Клады римских монет на территории СССР. – САИ. Вып. G4-4. М.: Наука, 1961. [V. V. Kropotkin. Klady rimskikh monet na territorii SSSR. – SAI. Вып. G4-4. М.: Nauka, 1961.]
- Кропоткин 1962:** В. В. Кропоткин. Клады византийских монет на территории СССР. М.: Наука, 1962. [V. V. Kropotkin. Klady vizantiyskikh monet na territorii SSSR. М.: Nauka, 1962.]
- Кропоткин 1967:** В. В. Кропоткин. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. М.: Наука, 1967. [V. V. Kropotkin. Ekonomicheskiye svyazi Vostochnoy YEvropy v I tysyacheletii nashey ery. М.: Nauka, 1967.]
- Куза 1989:** А. В. Куза. Малые города Древней Руси. М.: Наука, 1989. [A. V. Kuza. Malyye goroda Drevney Rusi. М.: Nauka, 1989.]
- Марков 1910:** А. Марков. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). СПб.: 1910. [A. Markov. Topografiya kladov vostochnykh monet (sasanidskikh i kuficheskikh). SPb.: 1910.]
- Маштаков 1913:** П. Л. Маштаков. Список рек Днепровского бассейна. С картой и алфавитным указателем. СПб.: 1913. [P. L. Mashtakov. Spisok rek Dneprovskogo basseyna. S kartoy i alfavitnym ukazatelem. SPb.: 1913.]
- Маштаков 1917:** П. Л. Маштаков. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). С картой и алфавитным указателем. Пг.: 1917. [P. L. Mashtakov. Spisok rek basseynov Dnestra i Buga (Yuzhnogo). S kartoy i alfavitnym ukazatelem. Pg.: 1917.]
- Монгайт 1961:** А. Л. Монгайт. Рязанская земля. М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. [A. L. Mongayt. Ryazanskaya zemlya. М.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1961.]
- Нерознак 1983:** В. П. Нерознак. Названия древнерусских городов. М.: Наука, 1983. [V. P. Neroznak. Nazvaniya drevnerusskikh gorodov. М.: Nauka, 1983.]
- Никольская 1981:** Т. Н. Никольская. Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX – XIII вв. М.: Наука, 1981. [T. N. Nikol'skaya. Zemlya vyatichey. K istorii naseleniya basseyna verkhney i sredney Oki v IX – XIII vv. М.: Nauka, 1981.]
- Никонов 1965:** В. А. Никонов. Введение в топонимику. М.: Наука, 1965. [V. A. Nikonov. Vvedeniye v toponimiku. М.: Nauka, 1965.]
- Никонов 1966:** В. А. Никонов. Краткий топонимический словарь. М.: Наука, 1966. [V. A. Nikonov. Kratkiy toponimicheskiy slovar'. М.: Nauka, 1966.]
- ПЛДР 1978:** Памятники литературы древней Руси. XI – XII вв. М.: 1978. [Pamyatniki literatury drevney Rusi. XI – XII vv. М.: 1978.]
- Прошкин, Есипов 2006:** О. Л. Прошкин, В. П. Есипов. Мещовское ополье: физико-географическая ситуация и археологические памятники IX – начала XI вв. – Русский сборник. Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского. Вып. 2-3. Брянск: РИО БГУ, 2006, 121 – 128. [O. L. Proshkin, V. P. YEsipov. Meshchovskoye opol'ye: fiziko-geograficheskaya situatsiya i arkheologicheskiye pamyatniki IX – nachala XI vv. – Russkiy sbornik. Trudy kafedry

- otechestvennoy istorii drevnosti i srednevekov'ya Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta im. akad. I.G. Petrovskogo. Vyp. 2 – 3. Bryansk: RIO BGU, 2006, 121 – 128.]
- Рыбаков 1948:** Б. А. Рыбаков. Схематическая карта населенных пунктов домонгольской Руси, упоминаемых в русских письменных источниках. Составил Б.А. Рыбаков. – В: История культуры Древней Руси (домонгольский период). Т. I. М.,- Л.: 1948. [B. A. Rybakov. Skhematiceskaya karta naseleennykh punktov domongol'skoj Rusi, upominayemykh v russkikh pis'mennykh istochnikakh. Sostavil B.A. Rybakov. – V: Istorija kul'tury Drevnej Rusi (domongol'skiy period). T. I. M.,- L.: 1948.]
- Сапунов 1893:** А. П. Сапунов. Река Западная Двина. Витебск: 1893. [A. P. Sapunov. Reka Zapadnaya Dvina. Vitebsk: 1893.]
- Седов 1982:** В. В. Седов. Восточные славяне в VI-XIII вв. – Археология СССР. М.: Наука, 1982. [V. V. Sedov. Vostochnyye slavyane v VI – XIII vv. – Arkheologiya SSSR. M.: Nauka, 1982.]
- Сейбутис 1980:** А. А. Сейбутис. Проблемы этногенеза балтов и славян в свете палеогеографии. – Природа. 1980. № 11, 78 – 85. [A. A. Seybutis. Problemy etnogeneza baltov i slavyan v svete paleogeografii. – Priroda. 1980. № 11, 78 – 85.]
- Смолицкая 1972:** Г. П. Смолицкая. Из архива П.Л. Маштакова. – В: Восточнославянская ономастика. М.: Наука, 1972, 151 – 166. [G. P. Smolitskaya. Iz arkhiva P.L. Mashtakova. – V: Vostochnoslavjanskaya onomastika. M.: Nauka, 1972, 151 – 166.]
- Смолицкая 1976:** Г. П. Смолицкая. Гидронимия бассейна Оки: Список рек и озёр. М.: Наука, 1976. [G. P. Smolitskaya. Gidronimiya basseyna Oki: Spisok rek i ozyor. M.: Nauka, 1976.]
- Татищев 1979:** В. Н. Татищев. Избранные произведения. Л.: Наука, 1979. [V. N. Tatishchev. Izbrannyye proizvedeniya. L.: Nauka, 1979.]
- Топоров 1975:** В. Н. Топоров. Прусский язык. Словарь, А-Д. М.: Наука, 1975. [V. N. Toporov. Prusskiy yazyk. Slovar', A-D. M.: Nauka, 1975.]
- Турчинович 1857:** О. Турчинович. Обзор истории Белоруссии (с древнейших времен). СПб.: 1857. [O. Turchinovich. Obzreniye istorii Belorussii (s drevneyshikh vremen). SPb.: 1857.]
- Ющенко 2004:** Н.Е. Ющенко. О псевдотопониме „Дъбряньскъ“. – Деснинские древности. Вып. III. Брянск: 2004, 295 – 298. [N.YE. Yushchenko. O psevdotoponime „D'bryan'sk“. – Desninskiye drevnosti. Vyp. III. Bryansk: 2004, 295 – 298.]

Булкин Василий Александрович (1945 – 2017)

Руски археолог, историк. Изучава развитието на Подвинието и Горен Днепър в етнокултурните процеси в Източна Европа през I – началото на II хилядолетие от н.е. Изучава влиянието на природните фактори върху развитието на древен Минск.

Седых Валерий Никандрович, к.и.н., доцент

Ръководител на Катедрата по археология към Института за история на Санкт-Петербургския държавен университет.

Научни интереси: фино-угорска археология, проблемът за произхода на древноруския град, ранносредновековни паметници на Североизточна Русия, славяно-варяжки отношения, история на керамичното производство, нумизматика и история на паричното обращение в Източна Европа, регионални изследвания, реконструкция на древни исторически и културни зони според различни хуманитарни науки, археология в нумизматиката.

Тел.: +7 921 304 15 64
valsedykh@yandex.ru

„БРЯНСКИЙ ТРИЪГЪЛНИК“ МЕЖДУ ДУНАВ И ИСТЪР: ИЗ ИСТОРИЯТА НА ТОПОНИМИТЕ В ЕВРОПА

Василий А. Булкин (†), Валерий Н. Седих

Резюме: Статията анализира данните за хидронимията на Европа с акцент върху територията на Днепро-Двинско-Окското междуречие, което дава възможност да се поставят въпроси за начините на заселване и посоките на миграция на групи от славянското население в Източна Европа. Предлага се вариант на локализация на древен Брянск.

Ключови думи: хидроними, топоними, основа, Дунав, Истър, Брянск, миграция, славяни, археологически данни, находки, внос, съкровища.

ИКОНОГРАФСКИ ОСОБЕНОСТИ НА ТРИ РУСКИ ИКОНИ С ОБРАЗИТЕ НА СВЕТИ КИРИЛ И СВЕТИ МЕТОДИЙ ОТ БЪЛГАРИЯ

Тотка Григорова

ICONOGRAPHIC PECULIARITIES OF THREE RUSSIAN ICONS OF SAINTS CYRIL AND METHODIUS IN BULGARIA

Totka Grigорова

Abstract: *The research is focused on the compositional characteristics of the icons, their original sources and the parallels that can be found in Bulgarian iconography. These icons present some of the established compositional variations in the Slavic Educators' iconography, variations widely spread in the Russian pictorial tradition characteristic of the period spanning from the end of the 19th c. to the beginning of the 20th c. The oldest icon is kept in the town of Shumen. It was donated to the local church "St. Ascension of Christ" by Lieutenant-General S. D. Belokopitov on the occasion of the Russian troops' entry into the town on 6 July 1878. The other icon is part of the collection of Varna's Archaeological Museum (1902). According to the signature, it was painted by the prominent Russian restorer and court icon painter V. P. Guryanov. Another compositional variation of Russian iconography could be seen in an icon belonging to the Shipka Monastery "Nativity of Christ" (1901). The icon was created in the Russian monastery "St. Panteleimon" on Mount Athos.*

Keywords: *iconography, St. Cyril and St. Methodius, Russian icons, the Russian pictorial tradition, the end of the 19th c., the beginning of the 20th c., Guryanov.*

Иконите с образи на св. Кирил и св. Методий, произхождащи от Русия, появили се в българските земи във времето и през първите десетилетия след освободителната Руско-турска война, до момента не са попадали трайно във фокуса на научноизследователските интереси. Редица изследователи отделят внимание

на иконографските особености на образите и техните традиции, създадени в България и в Русия¹, но до момента не са били документи-

¹ Тук ще бъдат отбелязани само основни публикации относно иконографските характеристики: Василиев 1970; Божков 1989; Паскалева 1995: 265 – 275, 275 – 276 (и посочената там литература); Бакалова 2003: 580

рани намиращите се в България руски икони с тази тематика.

Преди да се обърнем към иконографските характеристики на трите икони трябва да маркираме, макар и накратко, какво е мястото на култа към Светите братя, развил се на територията на Русия. В своето изследване от 1953 г. Ив. Снегаров изтъква трудността да се проследят фазите на култа към св. Кирил и св. Методий в Руската църква, успоредно с това подчертава и факта, че там тяхната памет винаги е била обект на силна почит. В Руската църква паметта на славянските просветители се чества поотделно и заедно на 11 май въз основа на указанието в сборник от Успенския сбор в Москва от XII – XIII в. (Снегаров 1953: 101; Шалина 2013: 77). А с разпространението на Йерусалимския богослужебен устав в състава на Месецослова, в Псалтира и Часослова постепенно навлиза тропар и кондак за св. Кирил (Турилов 2000: 18, 23; Турилов 2018: 186 – 225; Милчев 1963: 18). През първата половина на XIV в. този ден вероятно е бил традиционен общ празник в Московската църква, пренесен в Русия от България. Поменаването на славянските просветители на датата 11 май от църковните служители е изтъкнато от Ив. Снегаров за възможна причина Дмитрий Ростовски да постави същата дата за общ празник в „Четъи минеи“ или „Книга житий святых“ (Снегаров 1953: 101)². По това време се появяват и нови преписи от разкази за славянските апостоли (житиеписни творби), а красноречив пример за голямата почит към св. Кирил сред книжовниците е надпис-

– 585; Бакалова 2015: 60 – 95; Милчев 1963: 16 – 19; Шалина 2013: 65 – 85; Иванникова 2013: 89 – 111.

² Добре известно е, че „Четъи минеи“ са били много популярни в Русия и това е довело до неколкото пъти преиздаване (1775, 1855). Това съчинение прониква и в българските земи, където от XIX в. официално се чества 11 май, като общ празник на равноапостолите. Вж. също: Милчев 1963: 18. За общия празник в България вж: Генова 2015: 345; Колева 2003: 273; Симеонова 1993; Симеонова 2007.

ването на много слова на руския проповедник Кирил Туровски (XII в.) с името на св. Кирил Философ (Снегаров 1953: 101). Сред руските книжовници се появява концепцията, че Кирил е превел книгите от гръцки на руски, по този начин се заражда идеята за тъждественост на „Кирило-Методиевия (старобългарски) език и руския език“ (Снегаров 1953: 102 – 103; Милчев 1963: 16 – 17). Този възглед в Русия се утвърждава през XV в. и се запазва в следващите векове, той се появява и в поменен разказ за св. Кирил от XVII в.³ В първата половина на XVII в. вниманието към св. Кирил и св. Методий е засилено и под въздействието на Униатската църква, която изтъква древната връзка на първоучителите и Славянската църква с Рим. А в края на същия век, вече въз основата на текста от Житие Кирилово, е създадено общото „Житие на славянските апостоли“, поместено в „Жития на светците“ на дата 11 май. Тази творба многократно е била преиздавана през XVIII в. и е била основен източник на сведения за живота и творчеството на св. Кирил (Турилов 2018).

През XIX в., в началото на 1861 г., по случай предстоящата 1000-годишнина от създаването на славянската азбука, която се навършва през 1863 г.⁴, Смоленският епископ Антоний (Амфитеатров) отправя молба към Св. Синод с искане да бъде възобновено църковното почитание на св. Кирил и св. Методий, както и за одобрение да бъде съставена служба в тяхна чест. Това е официалната служба, използвана от православното славянство и до днес, повече от век и половина

³ Тук трябва да отбележим, че почитта към български светци била изразена и във Великия часослов, в който се споменават св. Кирил и св. Методий на съответните празнични дати. Св. Кирил е наречен „...учител на славяните и българите, изобретател на славянската писменост и преводач на книгите от гръцки на руски език.“ (Снегаров 1953: 106 – 107).

⁴ Относно мотивите на Русия за изместването на тържественото честване на празника вж: Симеонова 2007: 265.

(Э. П. П. 2018; Иванникова 2013: 94 – 95)⁵. В следващата 1862 г. император Александър II учредил четири стипендии на името на Кирил и Методий. В същата година в Русия се празнува 1000 годишен юбилей от създаването на руската държава, в чиято чест на 8 септември 1862 г. в Новгород е открит паметник. На този монумент, наред с видните деятели на държавата, са представени просветители в лицето на Кирил и Методий (Э. П. П. 2018; Басыров 1983).

През юбилейната 1863 г. Синодът на Руската православна църква установява денят за памет на равноапостолите св. Кирил и св. Методий да е на 11 май (Елдъров 2012: 137; Милчев 1963: 16). В същата година на 11 май почти във всички храмове на Русия е отслужена служба в тяхна чест⁶.

Не може да бъде отминат фактът, че почитанието към св. Кирил и св. Методий придобива политически характер, което се дължи на развитието на националното движение сред славянските народи и разпространението на идеите на панславизма и славянофилския интерес към техния живот и дело (Э. П. П. 2018). Славянските просветители се превръщат в обединители на всички славяни и в символ на стремежа на южните славяни за независимост от Османската империя (Э. П. П. 2018)⁷.

⁵ За руската служба за равноапостолите Кирил и Методий вж: Наумов 2007: 496 – 504.

⁶ Текстът на службата е бил издаден в голям тираж, впоследствие е бил включен и в Миней и разпространен в храмовете в Русия и в другите славянски държави. По същото време митрополит Московский и Коломенски Филарет (Дроздов) съставил канон в чест на славянските просветители. В чест на юбилея било отпечатано и разпространено безплатно „Житие на Светите братя“, в което мисията на Св. братя се осмисля преди всичко като славянска и православна (Э. П. П. 2018).

⁷ Тази смислова натовареност е причината славянските просветители да бъдат избрани за покровители на създаденото през 1845 г. в Киев от Н. И. Костомаров и В. М. Белозерски тайно политическо общество, чиято

В последната четвърт на XIX в. в Русия се появяват храмове, посветени на Кирил и Методий, предимно към учебни заведения (Э. П. П. 2018)⁸. А от 1901 г. с постановление на Св. Синод на РПЦ празникът на Кирил и Методий вече се чества тържествено във всички учебни заведения от духовното ведомство (Елдъров 2012: 139).

Утвърдената почит намира свой израз в иконографията като последна, завършваща фаза на всеки силен култ в християнството. Що се отнася до иконографията на солунските братя, разпространена на руска територия, е безспорно, че в нейната основа седи балканската традиция (Шалина 2013: 84). Според Ат. Божков в най-ранните изображения на Кирил и Методий в руското изкуство могат да се търсят влияния от български модели – това са изображенията от Кириловския манастир в Киев (втората пол. на XII в.) (Божков 1989: 72; Милчев 1963: 19). Тук трябва да се отбележи и една характерна особеност на култа в Русия по отношение на Константин-Кирил Философ – почитта към него е по-разпространена, отколкото тази към св. Методий (Паскалева 1995: 275)⁹. А във времето на Руско-турската

дейност е насочена към създаването на демократическа федерация на славяните (Русия, Украйна, Полша, Чехия, Сърбия и България). В почти всички публикации се набляга на важността на книжовното дело на равноапостолите за развитието на самосъзнанието на славянските народи (Э. П. П. 2018). Вж. също и Елдъров 2012: 136.

⁸ През 60-те години на XIX в. в Киево-Печорската лавра българският униатски архиепископ Йосиф Соколски получава разрешение от Св. Синод и манастирската управа да построи параклис „Св. св. Кирил и Методий“, който е бил преименуван през 1879 г. след смъртта на архиепископа (Славов 1930: 150, 182; Елдъров 2012: 139).

⁹ Въпреки отбелязания нюанс по отношение на разпространението на култа към светците в Русия, свидетелство за значението и силното почитание на равноапостолите на българска и на руска територия е поръчката за изписване на двадесет образа на св. Методий по случай 1000 годишнината от смъртта му, предназначени да бъдат изпратени в Русия. Тази задача

освободителна война (1877 – 1878) се забелязва повишен интерес към образите и мисијата на Солунските братя (Шалина, Иванникова 2018).

След най-общо представения исторически план в развитието на култа към св. Кирил и св. Методий в Русия можем да се обърнем към трите руски икони, намиращи се на българска територия, поставени във фокуса на настоящата статия. Най-ранната от тях се съхранява в гр. Шумен (Обр. 1)¹⁰.

Обр. 1. „Св. св. Кирил и Методий“, икона, гр. Шумен

Иконата е подарена на църквата „Св. Възнесение Христово“ от генерал-лейтенант Сергей Димитриевич Белокопитов по случай

Софийската община възлага на възрожденския зограф Иван Доспевски през 1885 г. (Василиев 1965: 429).

¹⁰ Снимката на иконата ми беше предоставена от г-н Михалев (клизар). След внимателно проучване на образа от снимката считам, че е по-вероятно тя да репродуцира копието на иконата, изработено за литийните шествия.

влизането на руските войски в града. През Руско-турската освободителна война (1877 – 1878) благодарение на дипломатическите действия на 6/18 юли 1878 г. без бойни действия ген. Белокопитов влиза в Шумен, обявявайки неговата свобода. По думите на военния министър на Русия (генерал-адютант Милютин) това е „важна победа, удържана без проливане на кръв“ (Димов 2012). Няколко месеца по-късно, на 20 октомври 1878 г., Варненският и Преславски митрополит Симеон е посетен от делегация от името на ген. Белокопитов, която му носи дар. Това е иконата на славянските просветители (с размери 54/40/3.5 см (Димов 2012)). Иконата е придружена с писмо от ген. Белокопитов, което гласи: „Иконата да бъде осветена и се съхранява в черквата „Възнесение Господне“ в Шумен за вечното възпоменание на датата 6 юлий 1878 г.“ (Димов 2012). В основата на иконата е поместен надпис върху метална пластинка, прикована към иконата: „Тази икона посвещава за споменъ на Църквата Вознесение Господне Сергий Димитриевичъ Белокопитовъ – Началникътъ на втората пехотна Дивизия, която влезе въ Шуменъ на 6-и Юлий 1878 г.“ (Димов 2012). Този дарителски акт е свидетелство за силната връзка на култа към Славянските просветители с военно-политическите събития от това време (Геров 2013: 53)¹¹.

Според разказа на о. Димитър Николов от църквата „Възнесение Христово“ иконата на св. Кирил и св. Методий в настоящия момент се съхранява в банков трезор. На иконата е направено копие, което се използва в ежегодно литийно шествие. От 2008 г. до сега, по

¹¹ Изборът за ознаменуване на събитието да бъде подарена икона, изобразяваща именно Славянските просветители, съвсем не е случаен. Тук трябва да припомним, че образите на св. Кирил и св. Методий са извезани и на Самарското знаме, създадено в град Самара и връчено на българското опълчение (Милчев 1963: 19). Добре известно е, че във възрожденския период тези образи се превръщат в символ на борбата на българите за църковна независимост и просвета.

решение на Шуменската община и настоятелството на църквата „Възнесение Господне“, ежегодно на 11 май, църковният празник на св. Кирил и св. Методий и ден на Шумен, както и на годишнините от Освобождението на града – 6/18 юли, в тържествено литийно шествие се изнася копието на иконата (Димов 2012).

Иконата представя св. Кирил и св. Методий в обща композиция. Те са изписани на преден план, на фона на пестелив планински пейзаж. Светците са облечени в архиерейски одежди с архиерейски корони на главите. Св. Методий е разположен в дясната страна на иконата (спрямо зрителя отляво) и държи разтворена книга и архиерейски жезъл. А св. Кирил е в лявата половина, с разгърнат свитък с азбуката в лявата ръка и кръст в дясната. По средата, зад светците в горната част на иконата, в арковидно поле е разположена в немалки размери фигурата на Христос с разтворени настрани благославящи ръце над фигурите на светците. Иконата е оброчена с богата плетеница от растителни елементи.

Най-близък паралел в композиционната структура на иконата сред популярните в България изображения на светците може да се открие в литография от 1864 г., отпечатана във Виена, създадена от художника Канцлер, отпечатана от Оберхаймер по поръчка на издателя Хр. Г. Данов. (Обр. 2) Тази литография повлиява в иконографско отношение на много икони, създадени в България, и е добре позната тук. Основи на разглежданата от нас композиционна схема в Русия обаче могат да се намерят и в гравюрите, създадени на руска територия.

В руската изобразителна традиция формирането на нов тип иконография на равноапостолите е свързано с юбилейните събития от втората половина на XIX в., както и възобновяването на църковното почитание на

празника, което поражда необходимостта от иконографски образи.

Обр. 2. „Св. св. Кирил и Методий“ (1864), щампа, Виена

Разработване на нова иконография се е наложило и поради отсъствието на по-стари запазени изображения. Особена роля в съставянето ѝ изиграва монументалната скулптура. Едни от първите изображения са фигурите на славянските просветители, създадени от скулпторите М. А. Чижов и Р. К. Залеман за паметника 1000-години Руска държава (1862) (Шалина, Иванникова 2018: 186 – 225). В същата година е отпечатано животоописание на Кирил и Методий, което предхожда гравюра, създадена от М. В. Стариков (Обр. 3), по рисунката на В. П. Шимиот, издадена през 1862 г. (Шалина, Иванникова 2018: 186 – 225). На нея светците са представени в епископски одежди, св. Методий държи отворено Евангелие, а св. Кирил в дясната си ръка държи кръст, а в лявата разгърнат свитък с азбуката.

Обр. 3. „Св. св. Кирил и Методий“, гравюра, М. Стариков, по рисунка на В. Шимиот (1862) (По: Иванникова 2013: 99, обр. 67)

По същото време е създадена и гравюрата „Просветители славян“, издадена във връзка с празниците в Москва, когато се чества 1000 годишнината от апостолското им дело. Гравюрата е рисувана през 1862 г. от художника Павел Маков, а е отпечатана през 1863 г. от гравьора Павел Куренков в типографията на И. Марков (Гергова 1993: 6)¹². Тази гравюра се радва на голяма популярност в Русия, където художникът Т. Бронников използва същата схема в гравюра на Л. Серяков в книгата на А. Князев „Святые равноапостольные Кирилл и Методие, просвѣтители славян“,

¹² Един екземпляр от гравюрата е съхранен в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София (Гергова 1993: 5, 6).

издадена в Санкт Петербург през 1866 г. (Гергова 1993: 6).

Година по-късно от руската гравюра в българското изкуство се появява аналогична композиция по рисунката на художника Канцлер, която вече беше отбелязана. Ив. Гергова в изследването си „Графични модели във възрожденската иконография на Славянските просветители“ приема, че руската гравюра, издадена в по-ранната 1863 г., е първоизточникът, повлиял на Хр. Г. Данов да поръча именно такава композиция на Канцлер (Гергова 1993: 7). А според изследователите на руската традиция не може категорично да се посочи кой образ е първи, но е установено, че в руското и в българското изкуство тази композиционна схема бива паралелно използвана. В Русия тя получава широко разпространение в гравюрите, а в българското изкуство – в иконите (Шалина Иванникова 2018: 186 – 225).

Друга руска икона е част от фонда на Археологическия музей във Варна. (Обр. 4) Иконата на св. Кирил и св. Методий се съхранява в депо на музея, размерите ѝ са малки 14,5/18 см. Инвентаризирана е под номер Инв. № RIMVN ВИи 20 и датирана в нач. на ХХ в. Иконографията ѝ е характерна, светците са разположени в предния план, стъпили върху скалист терен, който преминава в планински пейзаж назад. Св. Кирил е изобразен отдясно, облечен в монашеско одеяние: расо, подрасник, аналав, с кукул на главата. Съгласно описанията в Подлинниците¹³, той е

¹³ В иконографско отношение традицията за изобразяване на св. Кирил и св. Методий следва описанието в зографското ръководство – „Подлинник“. В редакцията от XVIII в. за датата 11 май се появява описанието на Кирил и Методий, което става характерно за последващите векове (Шалина, Иванникова 2018). Важно е да се отбележи, че в описанието на св. Кирил в някои от Подлинниците се забелязват определени разлики най-вече във възрастта на светеца. В Подлинник, издаден през 1874 г., той е описан „подобиемъ старъ“ (Филимонов 1874: 271, 342), а в по-късно издадения Подлинник на руския професор Фартусов, който е със-

изписан по-млад с кафява брада. С дясната си ръка той благославя, а в лявата държи разгърнат свитък със славянската азбука. От лявата страна е разположен св. Методий, облечен като архиерей, с потир в лявата ръка и голям кръст в дясната, разположен между двете светителски фигури. От кръста се разпръсква сияние под формата на златни лъчи, а над него рамката на иконата се извива в дъга. Над ореолите на светците са разположени надписи с имената им, които гласят: **СѢѢи Равн-Яп. Кѹрилѣъ. и СѢѢи Равн-Яп. МѢФѢДІИ.**

Обр. 4. „Св. св. Кирил и Методий“ (1902), икона, В. П. Гуриянов, Археологически музей – Варна

А в долния десен ъгъл иконата е подписана и датирана: *Икографъ В. П. Гурияновъ 1902 г.* (**Обр. 5**) Ясно изписаните инициали и фамилия ни насочват към руския иконописец, реставратор, учен и колекционер Василий Павлович Гуриянов (1866, 1867 или 1868 – тавен на базата на Подлинници от XVIII в., св. Кирил е на средна възраст, уточнена като – 42 години (Фартусов 2002: 276).

1920) (Тарасов 1995: 169, 185 – 187, 191, 192, 195, 243, 267, 270, 332, Ил. 64 – 66, 71, 99; Э. П. И. 2011: 494 – 496), който е роден в с. Мстера, Владимир.

Обр. 5. Детайл, „Св. св. Кирил и Методий“ (1902), икона, В. П. Гуриянов, Археологически музей – Варна

През 1890 г. Гуриянов се премества в Москва и основава там така наречената „мастерская“ (иконописна работилница) (Э. П. И. 2011: 494 – 496), която скоро става една от водещите в града. Важен момент в професионалното развитие на художника е реставрацията през 1904 – 1905 г. на иконата „Св. Троица Старозаветна“ на Рубльов, която се извършва под негово ръководство. През 1904 г. на 1-ва всеруска изложба на монашески произведения и църковни съдове в Санкт Петербург Гуриянов е удостоен с най-високото отличие – почетна грамота за отлично художествено изпълнение на икони от различни стилове (Тарасов 1995: 186). Гуриянов е бил удостояван с множество награди и подаръци от представители на императорското семейство, а от 1912 г. е и придворен зограф. Той е работил по редица важни поръчки като Успенския, Благовещенския и Верхоспаския сбор на Московския Кремъл, Мироварната палата на Кремъл, стенописи на катедрали във Варшава, Петерхоф, в Новоспаски, Знаменски, Перевински, Гуслицки, Козелщински и Николски манастири, работи в скита на Свети Андрей на Атон, в храмовете на Токио,

Киото, Мацуяма, в Буенос Айрес, Берлин, Виена и на други места. В ателието на Гурянов са рисувани икони във византийски, гръцки, новгородски, московски, строгановски и други стилови направления (Э. П. И. 2011; Тарасов 1995: 191 – 192)¹⁴.

Относно иконографските характеристики на иконата на Св. Кирил и св. Методий трябва да отбележим, че подобна композиционна постройка се използва във втората половина на XIX в. от руските иконописци.

Можем да я видим в икона, създадена през 1886 г., която е публикувана в „Подписные иконы XVII – начала XX в. в собрании Владимири-Суздальского музея-заповедника“ (Быкова, Чижикова 2009: 54) (Обр. 6).

Обр. 6. „Св. св. Кирил и Методий“ (1886), икона, йеромонах Митрофан

¹⁴ Според изследователите не е ясно дали собственикът на работилницата е участвал в създаването на всяка една от иконите, или неговият подпис е бил нещо като сертификат, или по-точно запазен знак, или име на ателието (Э. П. И. 2011).

Тя също е с малки размери (32/27 см). Светците и тук са изобразени фронтално в цял ръст. Св. Кирил е в монашеско расо, а св. Методий е с фелон и омофор. С дясната си ръка той държи кръст, разположен между двете светителски фигури, а в лявата потир. Св. Кирил благославя с дясната си ръка, а в лявата държи разгърнатия свитък с азбуката. Автор на иконата е йеромонах Митрофан от Спасо-Евтимиевия манастир в Суздал.

В Музея на руското изкуство в Москва е изложена друга икона на св. Кирил и св. Методий с подобна композиция, датирана около 1885 г. (Обр. 7).

Обр. 7. „Св. св. Кирил и Методий“ (около 1885), икона, Музей на руското изкуство в Москва (По: Иванникова, Кириченко, Петраков, Шалина 2013: 114, икона 1)

Характерен за нея, за иконата от монаха Митрофан, както и за иконата от Варна, по отношение на композиционния иконографски вариант е големият кръст, разположен между светците. Символиката, вложена в тази композиция, е свързана с апостолската мисия на

Солунските братя. Равноапостолите са носители на словото и на вярата, което в Русия по това време се асоциира с Просвещението (Шалина, Иванникова 2018: 186 – 225). Тази композиция повтаря композицията от иконата на св. Константин и св. Елена. Същата схема повтаря литография, представяща св. Кирил и св. Методий, създадена по рисунката на М. О. Микешин от 1884 г. Построената от Микешин композиция представя св. Кирил в монашески одежди, с разтворен свитък с азбуката, който подчертава ролята му на създател на азбуката и просветител. Св. Методий е изобразен като църковен служител, който в лявата си ръка държи потир, а в дясната – висок кръст (Шалина, Иванникова 2018: 186 – 225).

Икона с подобна композиция прави и иконописецът Г. Журавльов през 1885 г. (Обр. 8), която се съхранява в Самарския епархийски църковно-исторически музей.

Обр. 8. „Св. св. Кирил и Методий“ (1885), икона, Г. Журавльов (По: Иванникова, Кириченко, Петраков, Шалина 2013: 117, икона 4)

За популярността на композиционната схема можем да съдим и от иконата на св. Кирил и св. Методий, която детайлно възпроизвежда литографията по рисунката на Микешин (в частна колекция в Москва (Шалина, Иванникова 2018: 186 – 225), както и произхождащите от нея икони, чиято иконография може да се отнесе около 1885 г. Две от тях повтарят с точност и надписите „Первоучителя словенские“, надписите над ореолите и необичайната украса по омофора с елементи от декоративното оформление на така наречения от руските изследователи „национален стил“. И двете икони се намират в Музея на руската икона в Москва (Иванникова 2013: 97; Шалина, Иванникова 2018: 186 – 225).

Предвид посочените примери и съществуването на още много икони, възпроизвеждащи този композиционен вариант¹⁵, може да се каже, че в последната трета на XIX и нач. на XX в. в руската иконографска традиция се обособява устойчива композиция, в която светителите се изписват изправени в цял ръст един до друг, а помежду им е разположен голям кръст. Този композиционен вариант е разпространен и в българските земи от възрожденския период (Паскалева 1995: 273)¹⁶. Първообраз на тази композиция се явява паметникът, създаден от Емануел Макс в Прага (1846) (Обр. 9). Трябва да подчертаем, че нововъведение в иконографията от този период е литургичният потир, който се появява в ръката на св. Методий в руските икони. За широкото разпространение

¹⁵ Икони, в които композицията е построена съобразно описаните характеристики, могат да се видят в: Иванникова 2013: 89 – 111; Иванникова, Кириченко, Петраков, Шалина 2013: икона 1, 2, 3, 4.

¹⁶ Икона на св. Кирил и св. Методий с такава композиция е разположена в царския ред от иконостаса на вратата на дяконикона на църквата „Св. Успение Богородично“ в Клисурса. Размерите ѝ са: 164,5/ 84 см., инвентарен № 18 Кр. Иконата е без подпис и дата, но по стилови белези може да се отнесе към края на XIX в. В потвърждение на тази датировка е и паметният надпис, който свидетелства за построяването на храма през 1885 г.

на тази иконография в Русия свидетелстват и многобройните гравюри, които я възпроизвеждат (Иванникова 2013: 104 – 106).

Обр. 9. „Св. св. Кирил и Методий“ (1846), паметник, Емануел Макс, Прага
(По: Божсков 1989: 98, обр. 53)

Без да се впускам в подробности, тук трябва да отбележа и факта, че в руската иконография от XIX в. значителна роля играе принципа на стереотипното размножаване, особено при малките формати, което естествено се отразява на художествената им стойност (Мойсеевой 2014: 221). Иконата от Варненския музей е също с малки размери и вероятно тя също може да се причисли към тези стереотипно размножавани малкоформатни икони от това време, нейната изящна изработка обаче прави впечатление.

С още една композиционна разновидност на руската иконография на солунските

братя, която е била разпространена в края на XIX в. в Русия, можем да се срещнем в Шипченския манастир „Рождество Христово“. (Обр. 10, 11) Иконата на славянските просветители се намира на западната страна на колона, разделяща северния от централния кораб. Размерите ѝ са големи (78/112 см). Светците са разположени сред изчистен пейзаж, а фонът е изцяло позлатен. Св. Кирил е в лявата половина на иконата с монашески одежди, с кукул на главата, а в ръцете си държи разгърнат свитък, на който освен азбуката е изписан и следният кратък текст:

Начало премь-
дрости страхъ
Гднъ фял. р. ї
ѧ. б. в. г. д. є.
ж. з. з. и. ї. к.
л. м. н. о. п. р.

Обр. 10. „Св. св. Кирил и Методий“ (1901), икона, Шипченски манастир „Рождество Христово“

Обр. 13. „Св. св. Кирил и Методий“ (края на XIX в.), икона, Македония (По: Иванникова 2013: 107, обр. 88)

За съществуването на такава рисунка се знае от надпис, разположен на гърба на икона, създадена през 1885 г. от академик В. В. Васильев за църквата „Успение Богородично“ в с. Ваулов (Иванникова 2013: 106). (Обр. 14) Рисунката на Ф. Г. Солнцев е правена по образец, заимстван от подлинника, съхраняван в Императорската публична библиотека в Санкт Петербург (Иванникова 2013: 106 – 107)¹⁸. Различен детайл в тази композиция е разтворената книга в ръката на св. Методий. Този иконографски тип не е толкова устойчиво

пространство, както и някои детайли, най-вече атрибутите в ръцете на светците, които са различни.

¹⁸ Авторската рисунка на Ф. Г. Солнцев не е открита, но тя е известна от създадена по нея гравюра (1886), украсяваща служебни книги.

чив, както описаната композиционна схема на Микешин, и различни негови детайли във времето претърпяват промени, които обаче не се отразяват на основната композиция.

Обр. 14. „Св. св. Кирил и Методий“ (1885), икона, академик В. В. Васильев, църква „Успение Богородично“, с. Ваулов (По: Иванникова, Кириченко, Петраков, Шалина 2013: 118, икона 5)

Въз основа на посочените примери бихме могли да приемем, че разглежданата от нас икона от Шипченския манастир е разновидност на иконографска схема, която произхожда от рисунки, инспирирани от скулптурната група на Емануел Макс, в които основният принцип на изграждане на фигуралната композиция е запазен, но претърпяват промени редица детайли като книгата в ръцете на св. Методий, заменена със свитък, местата на светците, които са разменени и др. Така изграденият вариант се повтаря в множество руски икони от края на XIX-ти и началото на XX-ти в. (Иванникова 2013: 89 – 111;

Иванникова, Кириченко, Петраков, Шалина 2013: 114 – 125).

В заключение може да се установи, че трите руски икони представят три от устойчивите композиционни разновидности в иконографията на Славянските просветители, разпространени в Русия, които са били широко използвани по това време. Те имат някои

обща характеристика с иконите на Солунските братя, рисувани в тези десетилетия в България, които се изразяват най-вече в обща първоизточници, но въпреки това са забележими определени разлики в детайлите, които са се оформили под въздействието на спецификата на иконографската традиция и идеологическите възгледи.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

Бакалова 2015: Елка Бакалова. Култ, текст, образ. Изображенията на св. Кирил и св. Методий в изкуството на православния свят. – *Библиотека*, XXII (2015), 3, 60 – 95. [Elka Bakalova. Kult, tekst, obraz. Izobraveniyata na sv. Kiril i sv. Metodiy v izkustvito na pravoslavnia svyat. – *Biblioteka*, XXII (2015), 3, 60 – 95.]

Бакалова 2003: Елка Бакалова. Седмочислениците в изобразителното изкуство. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. IV, София, 2003, 580 – 585. [Bakalova Elka. Sedmochislenitsite v izobrazitelnoto izkustvo. – В: *Kirilo-Metodievskata entsiklopedia*. Т. IV. Sofia, 2003, 580 – 585.]

Басыров 1983: Анатолий Басыров. *Памятник тысячелетию России*, Альбом. Москва: Лениздат, 1983. [Anatoliy Basyrov. *Pamyatnik tysyacheletiyu Rossii, Al'bot*. Moskva: Lenizdat, 1983.]

Божков 1989: Атанас Божков. *Изображенията на Кирил и Методий през вековете*. София: Наука и изкуство, 1989. [Atanas Bozhkov. *Izobrazheniyata na Kiril i Metodiy prez vekovete*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1989.]

Быкова, Чижикова 2009: М. Быкова, Е. Чижикова (сост.). *Подписные иконы XVII – начала XX в. в собрании Владимир-Суздальского музея-заповедника*. Вла-

димир, 2009. [М. Bykova, E. Chizhikova (sost.). *Podpisanye ikony XVII – nachala XX v. v sobranii Vladimiri-Suzdalckogo muzeya-zapovednika*. Vladimir, 2009.]

Василиев 1965: Асен Василиев. *Български възрожденски майстори*. София, Наука и изкуство, 1965. [Asen Vasiliev. *Balgarski vazrozhdenski maystori*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1965.]

Василиев 1970: Асен Василиев. *Образи на Кирил и Методий в България*. София: Български художник, 1970. [Asen Vasiliev. *Obrazi na Kiril i Metodiy v Bulgaria*. Sofia: Bulgarski hudozhnik, 1970.]

Генова 2015: Елена Генова. Славянските просветители Кирил и Методий и къснорозрожденските зографи. – В: *Герои, култове, светци*. София, 2015, 343 – 356. [Genova, E. Slavyanskite prosvetiteli Kiril i Metodiy i kasnovazrozhdenskite zografi. – В: *Geroi, kultove, svettsi*. Sofia, 2015.]

Гергова 1993: Иванка Гергова. Графични модели във възрожденската иконография на Славянските просветители. – *Проблеми на изкуството*, 1993, 4, 3 – 11. [Ivanka Gergova. Grafichni modeli vav vazrozhdenskata ikonografia na Slavyanskite prosvetiteli. – *Problemi na izkustvoto*, 1993, 4, 3 – 11.]

- Геров 2013:** Георги Геров. Изображения святых учителей славян Кирилла и Мефодия. – В: *В начале было слово ...* Москва – Санкт-Петербург, 2013, 39 – 53. [Georgi Gerov. Izobrazhenia svyatykh uchiteley slavyan Kirrila i Mefodiya. – V: *V nachale bylo slovo ...* Moskva - Sankt-Peterburg, 2013, 39 – 53.]
- Елдърров 2012:** Светлозар Елдърров. Славянофилство без душа: Кирило-методиевската символика и празничност в Русия (XIX – XX в.). – В: *Русия, Европа и светът. Сборник с материали от международна научна конференция (София, 28-29 септември 2009 г.)*. София, 2012, 132 – 140. [Svetlozar Eldarov. Slavyanofilstvo bez dusha: Kirilo-metodievskata simbolika i praznichnost v Rusia (XIX – XX v.). – V: *Rusia, Evropa i svetat. Sbornik s materialy ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya (Sofia, 28-29 septemvri 2009 g.)*. Sofia, 2012, 132 – 140.]
- Иванникова 2013:** А. Иванникова. Особенности иконографии нового времени. Почитание святых равноапостольных братьев Кирилла и Мефодия в России в XVIII – начале XX века. – В: *В начале было слово ...* Москва – Санкт-Петербург, 2013, 89 – 111. [A. Ivannikova. Osobenosti ikonografii novogo vremeni. Pochitanie svyatykh ravnoapostol'nyh brat'ev Kirilla i Mefodiya v Rosii v XVIII – nachale XX veka. – V: *V nachale bylo slovo ...* Moskva – Sankt-Peterburg, 2013, 89 – 111.]
- Иванникова, Кириченко, Петраков, Шалина 2013:** А. Иванникова, А. Кириченко, В. Петраков, И. Шалина. Каталог икон изображением свв. Кирилла и Мефодия. – В: *В начале было слово ...* Москва – Санкт-Петербург, 2013, 112 – 125. [A. Ivannikova, A. Kirichenko, V. Petrakov, I. Shalina. Katalog ikon izobrazheniem svv. Kirilla i Mefodiya. – V: *V nachale bylo slo-*
- vo ...* Moskva – Sankt-Peterburg, 2013, 112 – 125.]
- Колева 2003:** Петрана Колева. Празникът на Кирил и Методий. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. III. София, 2003, 269 – 277. [Petрана Koleva, Praznikat na Kiril i Metodiy. – V: *Kirilo-Metodievaska entsiklopedia*. Т. III. Sofia, 2003, 269 – 277.]
- Милчев 1963.** Атанас Милчев. Кирил и Методий в древноруската книжнина и изкуство. – *Археология*, 5 (1963), 2, 16 – 19. [Atanas Milchev. Kiril i Metodiy v drevnoruskata knizhnina i izkustvo. – *Arheologia*, 5 (1963), 2, 16 – 19.]
- Мойсеевой 2014:** Т. Мойсеевой (ред.). *История иконописи*. Твер: Тверской полиграфический комбинат, 2014, 209 – 230. [Т. Moyseevoy (red.) *Istoriya ikonopisi*. Tver: Tverskoy poligraficheskiy kombinat, 2014, 209 – 230.]
- Наумов 2007:** Александър Наумов. Руската служба за равноапостолите Методий и Кирил, учители славянски. – В: *Кирило-Методиевски студии*, 17. София, 2007, 496 – 504. [Aleksandar Naumov. Ruskata sluzhba za ravnoapostolite Metodiy i Kiril, uchiteli slavyanski. – V: *Kirilo-Metodievski studii*, 17. Sofia, 2007, 496 – 504.]
- Паскалева 1995:** Костадинка Паскалева. Кирил и Методий в изобразителното изкуство. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 2. София, 1995, 265 – 278. [Kostadinka Paskaleva. Kiril i Metodiy v izobrazitelното izkustvo. – V: *Kirilo-Metodievaska entsiklopedya*. Т. 2. Sofia, 1995, 265 – 278.]
- Симеонова 1993:** Гатя Симеонова. *Проблеми на Кирило-Методиевата празничност*. София, 1993. [Gatya Simeonova. *Problemi na Kirilo-Metodievata praznichnost*. Sofia, 1993.]
- Симеонова 2007:** Гатя Симеонова. *Проблеми на Кирило-Методиевската празничност*. Книга втора. София: Изток-за-

- пад, 2007. [Gatya Simeonov. *Problemi na Kirilo-Methodievata praznichnost*. Sofia: Iztok-Zpad 2007.]
- Славов 1930:** свещ. Андрей Славов. *Киевският затворник. Архиепископ Йосиф Соколски (по случай 50-годишнината от смъртта му 1879 – 1929 година)*. София: Арменски военно-издателски фонд, 1930. [svesht. Andrey Slavov. *Kievskiyat zatvornik. Arhiepiskop Yosif Sokolski (po sluchay 50-godishninsta ot smartta mu 1879 – 1929 godina)*. Sofia: Armenski voenno-izdatelski fond, 1930.]
- Снегаров 1953:** Иван Снегаров. *Културни и политически връзки между България и Русия през XVI – XVIII в.* София: Синодално книгоиздателство, 1953. [Ivan Snegarov. *Kulturni i politicheski vrazki mevdu Bulgaria i Rusia prez XVI – XVIII v.* Sofia: Sinodalno knigiozdatelstvo, 1953.]
- Тарасов 1995:** Олег Тарасов. *Икона и благочестие: Очерки иконного дела в имп. России*. Москва: Прогресс, 1995. [Oleg Tarasov. *Ikona i blagochestie: Ocherki ikonного dela v imp. Rossii*. Moskva: Progress, 1995.]
- Турилов 2000:** Анатолий Турилов. Гипотеза за произхождението на майской и августовской памятей Кирилла и Мефодия. – В: *Славяноведение*, 2. София, 2000, 18 – 28. [Anatoliy Turilov. Gipoteza o proizhozhdeniiu mayskoj i avgustovskoj pamjatej Kirilla i Mefodiya. – V: *Slavyanovedenie*, 2. Sofia, 2000, 18 – 28.]
- Фартусов 2002:** Виктор Фартусов. *Руководство к писанию икон*. Москва: Русский Хронограф, 2002. [Viktor Fartusov. *Rukovodstvo k pisaniyu ikon*. Moskva: Ruskiy Hronograf, 2002.]
- Филимонов 1874:** Георгий Филимонов. *Сводный Иконописный подлинник XVIII века*. Москва: Университетской типографии, 1874. [Georgiy Filimonov. *Swodnyu Ikonopisnyu podlinnika XVIII veka*. Moskva: Universitetskoy tipografii, 1874.]
- Шалина 2013:** Ирина Шалина. Традиции почитания на Руси Кирила и Мефодия и особенности их иконографии. – В: *В начале было слово ...*, Москва – Санкт-Петербург, 2013, 65 – 85. [Irina Shalina. Tradicii pochitaniya na Rusi Kirila i Mefodiya i isobennostih ih ikonografii. – V: *V nachale bylo slovo ...*. Moskva - Sankt-Peterburg, 2013, 65 – 85.]
- Димов 2012:** Димо Димов. Иконата. Образите на светите братя първоучители – документи и символ за освобождението на Шумен, В. *Дума*, бр. 119, 23.05.2012. https://duma.bg/?go=news&p=detail&noId=32572&fbclid=IwAR0ZZ_o2ZgQwUJA860uI8Lxuv5DzfffTQQqSgqIYk8_-soECFEmpozSx4hM (достъпен 26 април 2020) [Dimo Dimov. Ikonata. Obrazite na svetite bratya parvouchiteli – dokumenti i simvol za osvobozhdenieto na Shumen, V. *Duma*, br. 119, 23.05.2012.]
- Турилов 2018:** Анатолий Турилов. Кирилл. Почитание К. и Мефодия на Руси и в России до XIX в. – В: *Православная Энциклопедия*, Т. 34, 2018, 186 – 225, http://www.pravenc.ru/text/1840253.html#part_9, (достъпен 22 април 2020). [Anatoliy Turilov. Kirill. Pochitanie K. i Mefodiya na Rusi i v Russii do XIX v. – V: *Pravoslavnaya Ėnciklopediya*. Т. 34, 2018, 186 – 225.]
- Шалина, Иванникова 2018:** Ирина Шалина, А. Иванникова. Кирилл. На Руси. – В: *Православная Энциклопедия*, Т. 34, 2018, 186 – 225, http://www.pravenc.ru/text/1840253.html#part_9, (достъпен 22 април 2020). [Irina Shalina. A. Ivannikova. Kirill. Na Rusi. – V: *Pravoslavnaya Ėnciklopediya*. Т. 34, 2018, 186 – 225.]
- Э. П. И. 2011:** Э. П. И. Гурьянов. – В: *Православная Энциклопедия*, Т. 13, 2011, 494 – 496, <http://www.pravenc.ru/text/168404.html> (достъпен 24 юли 2020). [Ė. P. I. Guryanov. – V: *Pravoslavnaya Ėnciklopediya*. Т. 13, 2011, 494 – 496.]

Э. П. П. 2018: Э. П. П. Кирилл. Почитание К. и Мефодия в России в XIX – XXI вв. – В: *Православная Энциклопедия*, Т. 34, 2018, 186 – 225, http://www.pravenc.ru/text/1840253.html#part_9, (достъпен 22 април 2020). [É. P. P. Kirill. Pochitanie K. i Mefodiya v Rusii v XIX – XXI vv. – V: *Pravoslavnaya Ėnciklopediya*. Т. 34, 2018, 186 – 225.]

Гл. ас. д-р Тотка Григорова,
Кирило-Методиевски научен център –
БАН
totka.grigorova@abv.bg

КЪМ ИСТОРИЯТА НА БАНЯ „ТРАКИЯ“

Методи Крумов

TO THE HISTORY OF BATH “TRAKIA”

Metodi Krumov

Abstract: *The “Trakia” Bath, built between the late 15th and the early 16th century, was one of the few sites left from the late medieval period in the city of Plovdiv. The article reveals new information about the history of the monument. It also gives some insights for the reasons of its demolishing in the mid-1980s. Although the government was able to preserve the building, they decided that the construction of a new boulevard was more important than engaging in cultural activities.*

Keywords: *Bath “Trakia”, Ottoman monuments, Kadiasker hamam, Plovdiv, Socialism, City Council, Demolishing.*

Малобройни са паметниците на културата от XV – XVII в., които са останали до наши дни в Пловдив. Сред тях са „Джумая джамия“, „Имарет джамия“, „Чифте баня“, банята „Орта мезар“. Баня „Тракия“ също е от този период, но нейната съдба е различна – тя е разрушена в средата на 80-те години. Досега историята ѝ не е била обект на самостоятелно изследване. В настоящия текст са представени някои нови сведения за историята на банята. За целта са използвани документи от Дирекция „Културно-историческо наследство“ – Пловдив, изследвания на историците Григор Бойков, Махиел Кийл, Владимир Балчев, на архитектите – Петър Дикиджиев, Ва-

сила Дикиджиева и Васил Пеев, статии от местния периодичен печат.

На баня „Тракия“ не е обърнато голямо внимание от изследователите. Възможна причина за това е неголямото ѝ обществено значение, но също така и оставането ѝ в сянката на намиращата се на 400 метра „Чифте баня“.

Най-ранното споменаване на банята е от Евлия Челеби през XVII в., под името „Къзаскер хамам“ (Гаджанов 1909: 689). Григор Бойков, цитирайки в своята дисертация непубликувания архив на Махиел Кийл, стига до заключението, че банята и намиращата се в близост джамия „Хаджи Хасан“ са построени между 1488 и 1505/1506 г., по времето на

административната и учебна дейност на Хаджи Хасан, кадъаскер, при управлението на султан Баязид II (1481 – 1512) (Воуков 2013: 113). Махиел Кийл изследва банята и джа-

мията през 1967 г., която към този момент е изоставена, а четири години по-късно, през 1971 г. е съборена от властите (Воуков 2013: 112) (Обр. 1, Обр. 2).

Обр. 1. План на Пловдив, изготвен от капитан Илински, 1878 г.
1. Баня „Тракия“. 2. Джамия „Хаджи Хасан“

Банята и джамията се намират в източната част на стария османски град. Според Васил Пеев джамията е построена през 1679 г. (Пеев 1941: 219), но всъщност през тази година ѝ е правен основен ремонт. Изследователят на историята на Пловдив Владимир Балчев, също отбелязва, че банята е построена от Хаджи Хасан (Балчев 2016). Архитект Петър Дикиджиев е на същото мнение, че тя е построена през XV

в. (ДА – Пловдив, ф. 2251, оп. 3, а.е. 145, л. 1). Маргарита Харбова разглежда архитектурната история на банята (Харбова 1991: 134 – 135, 144). Тя най-вероятно е строена по примера на баня „Тахтакале“, която се е намирала на около петдесетина метра североизточно от „Мурадие джамия“ („Джумая джамия“) и служи за хигиенните нужди при изпълнение на предписанията на каноните на исляма (Бойков 2012: 54).

Обр. 2. Фрагмент от гравюра на Питер Коек ван Аелст от 1533 г.

На преден план, под крепостните стени, се виждат някои от постройките, издигнати от кадъаскер Хаджи Хасан

Името си „Тракия“ банята носи най-вероятно от 1924 г., когато е ремонтирана и наново открита. Тогава неин собственик е бил Хачик Мерджиян. Той отпуснал безплатно къпане на сираците от двете сиропиталища в града (В. „Борба“, бр. 1006, 19.08.1924 г., 1). Хамамът работил всеки ден, като от 8 сутринта до 18:00 часа бил достъпен само за жени, а от 18:00 часа до 24:00 и от 4 сутринта до 8 сутринта – за мъже. Неделният ден бил отреден само за мъже (В. „Борба“, бр. 2367, 21.03.1929 г., 2).

В градските спомени хамамът е известен като „Циганската баня“. Посетителите били от малцинствените групи от махалите „Аджисан махала“, „Тенеке махала“ и „Бърсак махала“. Еснафският свят не ходил там (В. „Марица“, 21 февруари 2004 г., 6). Банята може би става известна с това си име в по-ново време. Васил Пеев я споменава като „Ченгене хамам“ („Циганската баня“) през 1941 г., като посочва, че е много занемарена по това време (Пеев 1941:

222). Според ново изследване махалата „Аджисан“ във времето между Освобождението и края на XIX в. е смесена и не е с преобладаващо циганско или мюсюлманско население. Преди Освобождението в нея живеят православни българи, арменци, гърци и мюсюлмани (Сукарев 2020: 70). По-вероятно е хамамът да е получил прозвището си „Циганската баня“ през XX в., когато „Аджисан махала“ вече е с преобладаващо малцинствено население (Обр. 3, Обр. 4).

Банята, въпреки малките си размери, се отличавала с уникална тектоничност на куполните покрития и с изкусния си градеж. Външната архитектура на сградата в късния вид не била впечатляваща, но направените проучвания доказват, че първообразът е имал сложно раздвижени очертания и богато оформление на куполите – в следствие покрити под многобройни напластявания, бетонови замазки и др. (ДА – Пловдив, ф. 2251, оп. 3, а.е. 145, л. 1).

Решението за бутането е взето в края на 60-те години на XX в. с прокарването на нов градоустройствен план в I-ва градска част. Според този план банята не се запазва и това е причината тя да не бъде електрифицирана през 1974 г. (ДА – Пловдив, ф. 158к, оп. 5, а.е. 101, л. 223). Въпреки това, през 1981 г. е обявена за паметник на културата (ДА – Пловдив, ф. 2251, оп. 3, а.е. 144, л. 1). Поводът за разрушаването ѝ е прокарването на трасето на булевард „Шести септември“.

През 1985 година БКП решава тържествено да отбележи 100-годишнината от Съединението. Само в рамките на 9 месеца е преместен „Четвъртък пазара“ и е оформено пространството на площад „Съединение“ с паметника. Булевардът е трасиран, изградени са двата подлеза, жилищните сгради между тях са укрепени и в долните им части са проведени пешеходни пасажи (Сукарев 2015: 256). Булевард „Шести септември“ включва улиците „Бранислав Велешки“, „Любен Каравелов“, „Христо Г. Данов“ и „Перушица“.

Обр. 3. Баня „Тракия“ около 1950 – 1951 г.

Обр. 4. Баня „Тракия“ около 1950 – 1951 г.

Други паметници, съборени през 1984 – 1985 г. във връзка с промените по случай годишнината от Съединението, намиращи се в западната част на стария османски град, са къщите на Елиезер Калев и Хаджи Мушон Гартин (ДА – Пловдив, ф. 2593, оп. 1, а.е. 70, л. 1). Банята „Орта мезар“, която се намира в района, не е засегната, но през 2016 г. силно пострада при пожар.

В становището от Дирекция „Културно-историческо наследство“ като пречка за събарянето на баня „Тракия“ е посочена високата инвестиционна стойност на паметника – това е една скъпа сграда, в отлично техническо състояние. Самото ѝ събаряне представлявало техническа трудност.

Малките размери на банята позволявали при едно по-гъвкаво и интелигентно проектантско решение на кръстовището тя да бъде запазена. Най-естествено би било тя да бъде оставена като остров в разделителната ивица на „Бранислав Велешки“. Били предложени три варианта за нейното запазване от архитект Петър Дикиджиев по този вариант с кръгово движение (ДА – Пловдив, ф. 2251, оп. 3, а.е. 145, л. 3, 4, 5). В становището се говори и за това, че не трябва инфраструктурните проекти да са за сметка на културното наследство (ДА – Пловдив, ф. 2251, оп. 3, а.е. 145, л. 2).

Архитект Василина Дикиджиева пише статия, с която информира обществеността за намерението сградата да бъде съборена. В статията тя се надява банята да бъде реставрирана, а не разрушена, като предлага разширението на уличните платна да стане за сметка на намиращата се до банята обширна тревна площ с няколко борчета, както и чрез отстраняване на пристройките от по-ново време около паметника, които не представляват никаква културна ценност. Също така, ако тя не се използвала като баня, да се превърне в търговска площ, детска сладкарница или атракционна зона (В. „Народна култура“, бр. 2, 13 януари, 1984 г., 2). По сведения на култур-

ни дейци от това време са правени подписки за опазване на банята, но без успех.

Баня „Тракия“ е пример и за това как тогавашната власт разрушава паметници на културата за сметка на нови инфраструктурни проекти. По същото време са разрушени и сградите в квартал „Орта мезар“ и той става кръстовище на два големи булеварда („Шести септември“ и „Руски“). Без съмнение тази баня е могла да бъде запазена по проектите на архитект Петър Дикиджиев и днес тя да служи като обект за посещение с културно-историческо значение.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Балчев 2016:** Владимир Балчев. *Появата на модерната баня „Цар Симеон“ нарушила ориенталската дрямка на старите хамами* (2016). <http://podtepeto.com/besedkaza-grada/poyavata-na-modernata-banya-car-simeon-narushila-orientalskata-dryamkana-starite-hamami/> (достъпен 2 октомври, 2020)
- Бойков 2012:** Григор Бойков. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в. – население, градоустройство и архитектура. – *Годишник на регионален исторически музей – Пловдив*, 2012, 39 – 67. [Grigor Boykov. „Osmanizatsiyata“ на Plovdiv (Filibe) prez HV v. – naselenie, gradoustroystvo i arhitektura. – *Godishnik na regionalen istoricheski muzey – Plovdiv*, 2012, 39 – 67.]
- Гаджанов 1909:** Димитър Гаджанов. Пътуването на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 70, 1909, 639 – 724. [Dimitar Gadzhanov. Patuvaneto na Evlia Chelebi iz balgarskite zemi prez sredata na XVII vek. – *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo*, 70, 1909, 639 – 724.]
- Пеев 1941:** Васил Пеев. *Градъ Пловдивъ – минало и настояще. Часть I: Пловдивъ въ миналото*, 1941, Издателство: Пловдивско археологическо дружество. [Peev, Vasil. *Grada Plovdiva – minalo i nastoyashte. Chast' I: Plovdiva va minaloto*, 1941, Izdatelstvo: Plovdivsko arheologichesko druzhestvo.]
- Сукарев 2015:** Видин Сукарев. Голямата пловдивска община 1978 – 1987: аналитично и носталгично. – В: *Град и памет: сборник с доклади от Втора национална научна конференция, проведена в Пазарджик, 5 – 6 юни 2014 г.* [ред. кол. Борис Хаджийски и др.], Пазарджик: Беллопринт, 2015, 250 – 260. [Vidin Sukarev. Golyamata plovdivska obshtina 1978 – 1987: analitichno i nostalgichno. – V: *Grad i pamet: sbornik s dokladi ot Vtora natsionalna nauchna konferentsia, provedena v Pazardzhik, 5 – 6 yuni 2014 g.* [red. kol. Boris Hadzhiyski i dr.], Pazardzhik: Belloprint, 2015, 250 – 260.]
- Сукарев 2020:** Видин Сукарев. Пловдивските махали през втората половина на XIX в. – *Пловдивски исторически форум*, IV (2020), 1, 48 – 79 [Vidin Sukarev. Plovdivskite mahali prez vtorata polovina na XIX v. – *Plovdivski istoricheski forum*, IV (2020), 1, 48 – 79]
- Харбова 1991:** Маргарита Харбова. *Градоустройство и архитектура по българските земи през XV – XVIII век*. София, Издателство: БАН, 1991 г. [Margarita Harbova. *Gradoustroystvo i arhitektura po balgarskite zemi prez XV – XVIII vek*. Sofia, Izdatelstvo: BAN, 1991 g.]
- Boykov 2013:** Grigor Boykov. *Mastering the Conquered Space: Resurrection of Urban Life in Ottoman Upper Thrace (14th – 17th c.)*. Bilkent University, Ankara, 2013. <https://core.ac.uk/download/pdf/52926249.pdf> (достъпен 7 декември, 2020).

Списък на съкращенията (Abbreviations)

БКП – Българска комунистическа партия.

Методи Крумов,

Регионален исторически музей –

Пловдив,

met8@abv.bg

Видин Стоянов Сукарев е роден през 1977 г. в Пловдив. Завършва средно образование в родния си град и история във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ през 2000 г., където специализира обща история. Дипломната му работа е за Великата харта на свободите в Англия с научен ръководител доц. д-р Стоян Богданов.

През периода 2000 – 2003 година работи като учител и отбива военната си служба. От септември 2003 г. започва работа като уредник в Регионален исторически музей – Пловдив, където понастоящем завежда отдел „Нова и най-нова история“.

Между 2005 и 2009 г. е докторант по История на България (История на българската култура) към Катедра „Туризм“ на Аграрен университет – Пловдив. Темата на дисертационния труд е „Духовна култура и душевност на българина XV – XVII век“, с научен ръководител д.и.н. Донко Дочев.

От 2009 г. досега В. Сукарев преподава в Икономическия факултет на АУ – Пловдив, извеждайки лекции и упражнения по дисциплини за културно-историческото наследство и стопанска история.

Автор е на 35 научни публикации в списания и сборници, на една самостоятелна и една монография в съавторство, както и на други популярни документални и справочни издания. Част от научноизследователската му и творческа дейност са повече от 10 музейни изложби и други проекти и образователни дейности.

Научните му интереси са насочени към културното наследство; българската народопсихология; миналото на Пловдив и региона; османските документи и епиграфски паметници в РИМ – Пловдив; майор Райчо Николов и неговите наследници; спорни въпроси като годината на раждане на Васил Левски, малолетието на хан Маламир и неговата връзка с възрастта на предните и следващите владетели от Крумовата династия.

Владее английски, руски, италиански и френски. В научната си работа ползва също османотурски, турски, старобългарски, старогръцки, латински и сърбохърватски.

ПЛОВДИВСКИТЕ МАХАЛИ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Видин Сукарев

THE PLOVDIV MAHALLES DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Vidin Sukarev

***Abstract:** The study researches the localization of old Plovdiv neighborhoods (mahalles), from the last years of Ottoman rule to the end of the 19th century when most of them were still used by the local authorities. The old names disappeared with administrative and ethno-demographic changes during the next several decades and at the beginning of the Second World War they were almost entirely forgotten. The main sources of this work are two well known publications for the old mahalles in Plovdiv based on probably lost technical urban plan. They are critically observed and combined with data of the polling stations in 1883, electoral lists of Plovdiv citizens from 1898 and two 1837 Ottoman nüfus registers for Christian and Muslim neighbourhoods. The sites of more than 60 mahalles are appointed exactly or approximately and only four leave unidentified.*

***Keywords:** Old Plovdiv neighborhoods, Filibe, Localization, Mahalle, Ottoman heritage, Local names, Ottoman Turkish language, Electoral lists.*

През 2014 г. бях силно впечатлен от един текст за местните избори в Източна Румелия през 1883 г. (Пижев и др. 2014: 33 – 34). От изброените там над 50 имена на махали само пет имаха изцяло или частично български имена, всички останали бяха очевидно турски или турцизирани, като приблизително същото беше съотношението на тези с неизвестна и с известна локализация. Дълго време не предприех нищо по този въпрос, докато скорошна покана за участие в сборник по случай 65-годишнината на доц. Стефан Йорданов от Ве-

ликотърновския университет не ме върна към него. Обмисляйки с каква работа да участвам, реших да се спра на темата за старите пловдивски махали като изследвам етимологията на техните имена – изследователски подход, съответстващ на научните интереси на колегата. Скоро в хода на работата стана ясно, че проблемът е интересен, недостатъчно изследван и силно „пловдивски“, поради което заслужава да намери място в местно издание. Въпросната студия беше само въз основа на български източници, поради липсата на вре-

ме да се осигури достъп до други, и насочена върху смисъла на названията на махалите (Сукарев 2020). Настрани останаха важни въпроси като уточняване на тяхното местоположение и развитието им през продължителния период между първата запазена регистрация през 1472 г. и началото на XX век, когато някои махали все още се използват в териториално-административното деление и работата на местната власт.

Думата *махала*, на турски *mahalle*, е с арабски произход [محله] и е една от множеството лексикални единици, останали в наследство в българския език от времето на османското владичество. И до днес понятието е в широка употреба в разговорната реч. Специално в Пловдив изразява едно по-близко и съкровено отношение, отколкото например друга чуждица с подобно значение *квартал*, която има повече официален, административен характер, а също така сякаш под това название се разбира по-голяма по площ градска част, отколкото е разбирането за махалата. От различни документи и печатни издания се разбира, че през първата половина на XX век в градското райониране е направен безуспешен опит да се въведе думата *предградие* вместо чуждиците *махала* или *квартал*, но тя очевидно не се налага.

Историческата наука отдавна е разяснила понятието *махала*, което може да се дефинира по следния начин: по-малка или по-голяма група жилищни и стопански постройки, разположена околоръст на площад, на който обикновено се намира религиозен храм или търговска площ, като в османския случай е важна административна единица с фискално значение (Димитрова 2019: 148 – 152). В структурно отношение такова деление е характерно като цяло за градските селища от преиндустриалната епоха и не може да се твърди, че е османска, ислямска или ориенталска традиция. Доколкото има сведения, по подобен начин е организирано градското

пространство и преди завоеването, но като се има предвид, че след него селища като Пловдив значително разширяват границите си, излизат извън старите крепостни стени, идва многобройно мюсюлманско население, донесло названието махала – всичко това е ясно свидетелство, че и системно, и структурно османците слагат ново начало в градоустройственото развитие на наречения от тях Филибе град.

Имена на пловдивски махали се явяват за пръв път в регистрите на Османската империя от края на XV век и могат да бъдат проследени в документи от този тип през следващите столетия. Недостатък на регистрите е, че в тях рядко има данни за локализацията на махалите. Документи, в които се срещат имена на махали и градски граници, са съдебни решения и сиджали за покупко-продажба на недвижими имоти. В тях могат да се намерят важни детайли по-уточняване на границите, но за да се случи това, такива документи трябва да бъдат привлечени и проучени в голям брой, което е задача за следващ изследователски етап.

Откъслечни сведения могат да се намерят и в така наречените пътеписи. В по-ново време започва да се среща информация и в документи на езиците на местните християни – на български и гръцки език. След Освобождението се появяват нагледни свидетелства като градоустройствени, архитектурни и кадастрални планове, както и документи, изработени и издадени от органи на местна или централна власт. В спомени на възрожденски дейци и общественици от по-ново време, както и статии в периодичния печат също може да се попадне на отделни късчета информация.

Някои сведения за махалите от първите десетилетия след Освобождението са обобщени в различни публикации за миналото на Пловдив (Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 4 – 5; Алваджиев 1984: 9 – 11). Въпреки че безспорно са интересни и до различна степен приноси, никоя от тези работи не принад-

лежи към строго научната традиция. Д-р Васил Пеев е юрист по образование. Книгата му стъпва на солидна база от източници, посочени в края, но в текста липсват бележки и позовавания, освен това тя е писана във време, когато историческото познание за османското наследство в България и в частност за Пловдив е в самото си начало. Всъщност може да се каже, че именно Васил Пеев полага това начало, но по популяризаторски начин и без никаква ориентация към документални източници за махалите – български, османски или някакви други, като очевидно излага информацията за тях по свои спомени и вероятно такива на неговия баща (Пеев 1941:8).

Архитект Христо Пеев е задълбочен изследовател на миналото на Пловдив, особено архитектурното и градоустройственото. Неговите публикации за махалите имат пояснителни бележки, но излизат в периодично издание, насочено към широк читателски кръг, а по същата причина са и относително кратки. Статията с локализацията и имената е основана на стар градски план от края на 80-те или началото на 90-те години на XIX век, намиращ се в техническия отдел на пловдивската община, като още по онова време е бил в лошо състояние (Пеев 1942а: 4), а понастоящем вероятно загубен. Може би същият или друг подобен план ползва и Никола Алваджиев (Алваджиев 1984: 11), възпитаник на Пловдивския френски колеж. Неговата „Пловдивска хроника“ притежава голяма литературна стойност и е високо ценена в градските културни и интелектуални среди, определяна с епитети като „култова“, „емблематична“, „библия“ и др., но като конкретно исторически резултати и приноси в реда на научната класификация е нелошо краеведческо издание. Тази иначе живописна и увлекателна книга е без ясна структура и няма дори съдържание, а какво остава за научен апарат и концепция, насочена към разрешаване на изследователски проблеми.

Работите на Хр. Пеев и Н. Алваджиев съдържат важни данни и тук са привлечени като исторически извор, подложен на критично разглеждане. В тях са дадени такива ориентири, че съвременният читател дори да е специалист също би имал затруднение в ползването им. Особено сложно е положението при Алваджиев. В обясненията къде се намират махалите той сочи имена на улици и обществени сгради както от времето на Народната република, така и от преди 9 септември 1944 г. Публикацията на Хр. Пеев е във вече почти никому неизвестния „Пловдивски общински вестник“. Както беше посочено, книгата на Н. Алваджиев е далеч по-позната, но когато твърдение в нея не може да се провери на друго място, не е препоръчително да се приема на доверие.

Каквито и недостатъци да могат да се посочат обаче, сведенията на Христо Пеев и Никола Алваджиев са изначални и основополагащи като информация за старите махали на Пловдив в последните години преди Освобождението и първите десетилетия след него. Без тях възможностите за уточняване на локализацията биха се усложнили неимоверно. Само в техните работи се дават сведения за местоположенията на повечето пловдивски махали. И двете изследвания са основани на ситуационно заснемане, засвидетелствало състоянието на границите, жилищните и свързващите ги части на Пловдив преди разработването и влизането в сила на регулационния план на Йосиф Шнитер през 1891 – 1896. Градоустройствени промени в Пловдив има и в годините преди Освобождението, както и след него (Митева 2017: 188 – 201), но обликът на града започва да се променя далеч по-осезаемо с прилагането на плана. Старата градска структура, макар и постепенно, се унищожават. Съществуващи улици се разширяват и изправят, прекарват се нови, оформят се булеварди и площи (Шивачев 2018: 68 – 74, 144 – 145).

В популярни и в научни публикации от по-ново време на пловдивските махали от османския период и до началото на Втората световна война обръщат внимание местни изследователи (Кесякова и др. 1999: 113 – 115, 134 – 135; Шивачев 1996: 84 – 94; Пижев и др. 2014: 33 – 34; Шивачев 2018: 39 – 40, 104). Това става като част от по-мащабни обекти на проучване – обща история на Пловдив, на общинската институция, демографски или градоустройствени проблеми. Те съдържат интересни гледни точки и приноси, но никъде махалите, особено по начина поставен тук, не са били средищен обект на проучване. Същото важи и за книгата на Йордан Велчев. В нея са представени махалите от първите три века на османското владичество с всички актуални към времето източници и изследвания на български език, но без позовавания и в преобладаващо художествено-публицистичен стил (Велчев 2005: 263 – 269).

Отпечатването на настоящата работа се забави значително заради пандемичната криза през 2020 г. Това обаче се оказа положително за нанасяне на някои корекции и добавки. Основната е добавянето на данни от непубликуваната дисертация на Григор Бойков, която в първоначалния вариант беше пропусната, а това би било значителна липса, тъй като изследването има съдържание най-близо до целите на настоящото, въпреки че е посветено на друг период и разглежда много по-широк кръг въпроси (Воуков 2013). На стопанската, етническата и социалната структура на пловдивските махали през XVI – XVII век е посветена нова публикация на млада изследователка, в нея обаче се срещат странни данни и твърдения за техния етнорелигиозен състав (Димитрова 2019).¹

Данните за местоположение на махалите от Н. Алваджиев и Хр. Пеев, съчетани с други

¹ Имах случая да се запозная междувременно с авторката, която ме увери, че разминаването се дължи на техническа грешка.

известия, заедно с установената вече етимология на техните имена, могат резултатно да запълнят празнината в историческото минало на града по отношение на организацията на неговото пространство. От голямо значение за идентификацията на махалите са избирателните списъци и други документи за провеждане на избори, съставяни след Освобождението. Към момента, тъй като архивите на Източна Румелия, както и на Община Пловдив в първите десетилетия след Освобождението са непълни (Шивачев 2018: 14 – 15), от времето до края на XIX век са запазени списъци на гласоподавателите след 1898 г., когато е приет нов избирателен закон (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, а. е. 41). Особено интересен е един вероятно изготвен в годините между двете Световни войни препис на секциите за гласуване на общинските избори през 1883 г. (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73 – 74), където избирателите са разпределени по махали и етнорелигиозен признак; именно негов публикуван вариант ме впечатли за пръв път. Всяка гласоподавателна секция е разположена в близост до група съседни махали, като имената на повечето се повтарят по няколко пъти в зависимост от етническата принадлежност на обитателите, тъй като към онова време в повечето махали населението е смесено. В поименните избирателни списъци след 1898 г. вече доста махали са изчезнали, но пък в съществуващите има допълнителна възможност за локализация – по домовете на известни пловдивски жители, запазени до днес или с установени места. Там, където е възможно ще бъдат привлечени и други данни.

Понеже периодът на съществуване на махалите е огромен, както и данните от османски и български архивохранилища за него, картината с установяването на местоположението на махалите няма да е статична. Изложеното тук е резултат от начална фаза на изследването, който вероятно с привличането на още известия ще се промени, но опреде-

лено в голямата част от случаите с неголеми стойности. Наличните данни са достатъчно репрезентативни, тъй като имената на махалите от няколко различни столетия, обхващащи почти цялото османско владичество, показват значителна приемственост във времето. Това се предполага и от обекта на изследване. Махалата в един хилядолетен град не е нещо, което може да се формира набързо и след това да се премести. Точно поради това логично предположение, когато някоя махала „изчезне“ от източниците, най-основателно е да се търси обяснение в промяна на името (Бойков 2003: 137). Разбира се, не могат да бъдат изключени и други възможности. Спорните въпроси са много, но не са малко и отговорите на дотук нерешени такива.

Темата за пловдивските махали в османско време не е непозната и на съвременната турска историография. Тя заема по-голямата част от втората глава на непубликуваната дисертация на Нериман Ерсой Хаджъсалихоолу за Пловдив през периода 1839 – 1876 г. (Nacısalihoğlu 2003). Други турски изследователи също обръщат внимание на въпроса покрай проблемите, които проучват, с много нови източници и анализи (Gökçe 2000; 2005; 2007; Karta 2006), но локализацията на пловдивските махали също не е сред централните проблеми за изследване, така че има много какво да се добави от българска и особено от пловдивска страна. В настоящата работа са привлечени данни от два нюфус регистъра, съставени през 1837 г., чиито изображения ми бяха предоставени от Григор Бойков. Много ценна помощ ми оказа и Вейсел Байрам. Използвам случая да им изкажа специални благодарности.

Важно е да се има предвид, че махалите са два вида: 1. Такива, които са от класически тип, формирани преди или след завоеването и използвани като административни единици от османската администрация. Данни за тях преди Освобождението се срещат в регист-

рите, а след него до окончателното отпадане на териториалното градско делене по махали, голяма част са възприети и от българските власти и съответно имената им фигурират и в техните документи. Някои стари османски махали обаче изчезват веднага след установяването на новото положение. 2. Махали, които възникват като наименование вследствие на забележим ориентир за градското население в османско време или след него, не са били част от турската административна система, но или са възприети в българската, или и да не са имената им продължават да се използват още дълго време, че и до днес. Такива са например „Орта мезар“ и „Капана“. Подобни махали и в случай, че са възникнали след Освобождението, могат да се разглеждат като част от османското наследство, защото са именувани съгласно старата традиция и представи за градското пространство.

На следващите редове е представена информацията за всяка махала, регистрирана в различните източници. Имената са подредени съобразно разположението в близост до два важни за градското пространство непреходни ориентира – река Марица и тепетата. Улици и райони се преименуват и изменят, сгради се строят и събарят, а и засега границите на повечето махали не могат да бъдат установени с пълна точност, така че посочването им е приблизително, съобразно тези познати обекти. Като водещ е предпочетен някой от вариантите на името на съответната махала, а след него са изброени и други заедно с източниците, от които са взети. Ако тези източници и автори са споменати надолу в текста на рубриката и липсва бележка в скоби след имената им, това означава, че мястото на информацията е същото като при името на махалата. Някъде, където има спорен въпрос или се разкриват нови важни данни, позоваването се повтаря.

I. МАХАЛИ СЕВЕРНО ОТ РЕКА МАРИЦА

Тези махали имат две ясно открояващи се характеристики в наименованията. Първата е, че към патронима на махалата задължително се прибавя турското почетно название „ефенди“, която в другите градски части липсва, а вторият е, че също така неизменно в османските източници в името присъства етнонимът „татаран“ – татари. Хр. Пеев пише, че махалите в Каршияка носят имената на чифлиците на „ефендетата“ (Пеев 1942а: 5), които са собственици на земите, но въпросът с татарите е много интересен и дава основание да се счита, че градската част отвъд Марица възниква значително по-рано от началото на XVI век (Воуков 2013: 92), каквато е информацията в различни популярни издания и сайтове. Още в първата регистрация има махала „Татаран“ (Бойков 2003: 146). През XIX в., както предстои да се види, този етноним присъства в няколко квартални названия, а очевидно има приемственост в имената и териториите на махалите, защото огромната част от тях при сравняване с първите регистрации са оцелели до времето на Освобождението.

1. „Хафъз ефенди“ [حافظ افندى تاتاران] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Хавъз ефенди“, „Фавуз ефенди“, „Афъз ефенди“, „Хафъз – Ефенди“, „Хафъз ефенди махала“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 65, 73, Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 11). Хафъз означава както лично име, каквото се явява в случая, така и човек, знаещ Корана наизуст (Redhouse 2006: 754). Алваджиев и Хр. Пеев я разполагат от двете страни на тогавашната ул. „Карловска“, която е по-дълга от днешната и се е свързвала с днешния бул. „Васил Левски“. В османския документ към личното име присъства и допълнението татаран, така че значението на името е „Татарите на Хафъз ефенди“. Вероятно махалата се намирала между съвременните ул. „Брезовска“ на изток, ул. „Средец“ на запад, бул. „България“ на север и ул. „Оборище“ на юг, където се пада тогавашният център на оста около посочената улица.

2. „Хаджи Исмаил ефенди“. Варианти: „х Исмаил Ефенди“, „Хаджи Исмаил ефенди“ (Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 11). Името на тази махала не се среща другаде освен у Хр. Пеев и Алваджиев, които единодушно я разполагат в Каршияка, северно от „Хафъз ефенди“.

3. „Хюсеин Ефенди“ [حسين افندى تاتاران] (ВОА, NFS.d. 4410: 2; 4411: 2). Варианти: „Хюсюн ефенди“, „Юсеин – Ефенди“, „Юсеин Ефенди“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 11). Трите български източника, които посочват тази махала, дават достатъчно пряка и косвена информация, че тя е северно от Марица. Намира се северно от махалата „Саид Мехмед“ според Хр. Пеев и Алваджиев, без друга съществена възможност за прецизиране засега. От едно уточнение в нюфус дефтера за християнското население, че махалата се намира „в малкия бряг“ може да се предположи, че също е имала граница с реката, но може би просто уточнението е направено, за да се отбележи, че махалата е отвъд реката, за да не се обърка с „Коч Хюсеин“. Тук също се явява етнонимът татари. Към 1883 г. населението на махалата е от българи и турци.

4. „Хаджи Йомер ефенди татаран“ [حاجى عمر تاتاران] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Х. Омер“, „Хасан ефенди и Хюмер махале“, „Йомер – Ефенди“, „Йомер ефенди“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 11). При работата по уточняване на местоположението на тази махала се появи съществен проблем. Хр. Пеев и Н. Алваджиев я поставят отвъд река Марица, но в списъка със секциите за 1883 г. махалата фигурира както за избирателни секции от северния, така и за такива от южния бряг, което е необичайна практика в документата за българите при всички други няколко десетки махали, и се среща единствено при турците. В никой друг случай освен в махалата, отбелязана като „Х. Омер“, жителите от една етнорелигиозна група не гласуват в две различни секции – българите в българското учи-

лице в Каршияка и в сградата на общината (днешният Природонаучен музей), а турците в джамията „Таш кюпрю“ и „Кьосе шехи мед-ресе“. Ислямското учебно заведение е вероятно също в района на днешния Четвъртък пазар (Пеев 1941: 224²). В него гласуват мюсюлмани от различни части на града, понеже за турското население са отредени само три секции, а излиза, че жителите на една махала гласуват в две от тях. В българската секция в Каршияка като се изключи неуточнената махала „Хаджи Йомер“ всички други са от северния район на града. Тези особености означават, че или в документа е допусната сериозна грешка, или има две махали с едно и също име. Основание за това дава списъкът с имена на В Пеев, където фигурират махалите „х. Юмер махале“, „Хасан ефенди и Хюмер махале“ (Пеев 1941: 233). В регистъра с мюсюлманските махали за 1837 г. наистина се оказва, че отделно са вписани две махали – „Хаджъ Йомер“ и „Хаджъ Йомер ефенди татаран“ (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Втората, която се разглежда тук, съдейки по известията на Алваджиев, Хр. Пеев, документът за 1883 г. и името на махалата, съдържащо специфичните за тази част на града компоненти, очевидно се е намирала в Каршияка.

5. „Хасан ефенди“ [حسن افندی تاتاران] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Единственото място, на което се споменава името на махалата от привлечените тук български източници, от които може да се разбере нещо за уточняване на локализацията, е посоченото за предната махала двойно име от В. Пеев – „Хасан ефенди и Хюмер махале“. Този автор като правило не дава уточнение за разположението на махалата. Косвено потвърждение, че е в Каршияка се съдържа в частите на наименованието ефенди и татаран, вписано в османотурския вариант.

6. „Татаран бостан“ [تاتاران بوستان] (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Тази махала не се среща в никакъв български източник, но е една от мал-

кото в османски с упомената ориентация на разположение. В нюфус дефтера за немюсюлманските махали е наречена „Татаран-и бостан дер каршу яка“, което ще рече – бостан на татарите в отсрещния бряг (Каршияка).

7. „Саид Мехмед“ [سيد محمد افندی تاتاران] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Саид Мехмед“; „Саид ефенди махале“; „Саид-Мехмед Ефенди“; „Саид Мехмед ефенди“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1941: 233; Пеев 1942 а: 5; Алваджиев 1984: 11). Махалата категорично е поставена в Кършияка от Хр. Пеев и Н. Алваджиев, които пишат, че се намира до моста в западна посока. Че е отвъд реката се подразбира и от списъка за 1883 г. Косвено потвърждение за това е липсата ѝ в по-късните поименни избирателни списъци, защото в квартала северно от Марица най-рано се налага адресно деление по улици (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, а. е. 41, л. 1 – 11), докато в останалата част на града старите махали още дълго се запазват. Впечатление тук също прави етнонимът татаран – татари.

8. „Ибрахим ефенди“ [ابراهيم افندی تاتاران] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Ибрям Ефенди“; „Ибриам ефенди махале“; „Ибряим – Ефенди“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5). По сведения на Хр. Пеев се намира в Каршияка, но без никакво уточнение на местоположението. Това е последната махала, за която Хр. Пеев пише, и завършва, добавяйки „и други“. Етнонимът татаран от нюфус регистъра потвърждава информацията за местоположението.

II. МАХАЛИ ПОКРАЙ ЮЖНИЯ БРЯГ НА МАРИЦА

1. „Русин“. Варианти: „Махала Русен“; „Русин махале“; „Русин Махала“; (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, а. е. 41, л. 21 – 23; Пеев 1941: 233; Алваджиев 1984: 11). Тази махала не се среща в османските документи, очевидно защото като трайно заселена градска част възниква след Освобождението. Явява се западно от „Мараша“ – с приблизителна граница днеш-

² Васил Пеев дава данни за шест медресета при Освобождението, от които назовава пет с други имена, така че „Кьосе шехи“ вероятно е пропуснатото.

ната улица „Жан Жорес“, достигайки до района на стадион „Пловдив“. Отбелязана е в плана на Илински като територия със зеленчукови и овощни градини. Така я описват и Н. Алваджиев (Алваджиев 1984: 185 – 186) и Ст. Шивачев (Шивачев 1996: 92). „Русин“ очевидно произхожда от българско лично име. Названието на квартала се използва и до днес в административни документи, но не е особено популярно сред днешните млади хора, повечето от които смятат, че живеят в „Мараша“. До известна степен обаче имат право, тъй като махалата вероятно възниква покрай селскостопанската дейност на населението на нейната източна съседка.

2. „Мараш“ [مرعش] (BOA, NFS.d. 4411: 2). На практика няма варианти в изписването на български език, с изключение на членуването (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 11). Името се употребява и до днес. Границите му са Марица на север, „Русин махала“ на запад, „Аслан бей“ на изток и площад „Кочо Честеменски“ на север. По принцип „Мараша“ е известен като български квартал в ново време, но отдалечеността му от старинното градско ядро говори убедително за това, че е създаден или присъединен към Пловдив през османското владичество. Широко разпространено е мнението, че името на махалата произлиза от близостта с Марица. Езиковедът Турхан Расиев дори счита, че има такова турско название на реката – Мараш (Расиев 2008: 110), но това твърдение не изглежда убедително. Винаги и навсякъде турското име на реката е засвидетелствано като Мерич. Освен това такива топоними съществуват и на други места, твърде отдалечени от реката. В български земи такава селище е село Мараш, Шуменско, но много повече внимание заслужава град Мараш (сега Кахраманмараш) в днешна Южна Турция. Като се има предвид колко често махали приемат имената на селищата, народите или областите, откъдето произхожда населението или

част от него, както и широко засвидетелстваното движение на колонизаторско население от Анадола към Румелия, напълно правдоподобно изглежда да се потърси връзка между двата топонима. При първите споменавания в регистрите на село Мараш името е изписано с арабската буква айн – ع (Андреев 2013: 3), която бележи типичен за този език звук, и като правило в турски думи не се използва. Със същата буква е изписано е името на махалата. Че махалата възниква покрай мюсюлманска такава, може да се предполага от известие в муфасал авариз дефтер от 1696 – 1697 г., където е наречена „Мусала“ с друго име „Мараш“ (Gökçe 2007: 60). Съседната махала „Мусала“ или „Мюселе“, разгледана по-долу, е изцяло мюсюлманска при първата регистрация в 1472 г. (Бойков 2003: 146) и до Освобождението винаги и навсякъде се отбелязва като такава. Очевидно християнските преселници в района на „Мусала“ са обособени в отделна махала, а тази практика се среща и при други махали. Според избирателните райони през 1883 г. населението на „Мараша“ е съставено от православни българи, гърци, евреи и турци, въпреки разпространената градска легенда, че гръцки език в квартала никога не се е говорил.

3. „Аслан бей“ [اصلحان بك] (BOA, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Аслъхан бей“; „Аслан Бей“; „Аслан бей махале“; „Аслан – бей“; „Аслан бей махала“ (Бойков 2003: 146; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73 – 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942 а: 5; Алваджиев 1984: 11) Названието идва от личното име Аслъхан и се среща в османски документи и през XIX век (BOA, NFS.d. 4410, 4411: 2). Аслан също е лично име и обстоятелството, че е срещано в български източници свидетелства за еволюция поне в българския изговор и смесване на две лични имена с различен смисъл, но близки по звучене. Аслъхан се е съкратило до Аслан, по подобие на случая със съществуващата и до днес „Аджисан махала“, всъщност наречена „Хаджи Хасан“. Възможен е вариант името Аслан

да се е изменило най-напред в говора на турското население, а османските регистратори просто да са се придържали към автентичната форма, както е редно за официален документ. Махалата според Хр. Пеев е доста голяма и обхваща района зад някогашната Военна палата (днешният площад „Съединение“) и оттам до „Мараша“ заедно с тогавашния еврейски квартал „Орта мезар“ (Пеев 1942а: 5), или приблизително със западна граница днешният булевард „Руски“, северна реката, южна – подножието на Сахат тепе след Ритуалния дом. По думите на Никола Алваджиев се създава обратното впечатление, че махалата е малка и се намира „около днешната ул. „Капитан Бураго“ (Алваджиев 1984: 11), която носи същото име и днес. Според изборителните списъци от края на XIX век и началото на XX век размерът на махалата се доближава повече до данните на арх. Пеев. В нея живеят близо 300 избиратели (ДАПд, Ф29К, оп. 1, ае 41: 20 – 21), или общо между 1000 и 1500 души. Огромният процент от обитателите по онова време са евреи, срещат се и мюсюлмански и християнски имена, но не повече от общо десет на сто. Според информацията за изборите през 1883 г. гласоподавателите мюсюлмани и християни гласуват на същите места, в които тези от махалата „Аладжа месджит“. Очевидно двете махали имат обща граница. Етносът с огромно мнозинство – евреите, гласува в своето тогавашно училище (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73 – 74), което по спомени на родената през 1919 г. негова ученичка Ивет Анави се е намирало близо до новото, при сливането на улиците „Янко Сакъзов“ и „Братя Миладинови“.

4. „Шихабедин махала“ [الحاج شهاب الدين] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Освен в регистрите, в ползваните тук български източници и автори се среща само при В. Пеев (Пеев 1941: 233). Махалата е в непосредствена близост с комплекса сгради, построени от бейлербея на Румелия Шихабедин паша в средата на XV век,

от който и до днес е запазена Имарет джамия (Бойков 2012: 55 – 61).

5. „Шадраван сокак“. Спомената от Васил Пеев (Пеев 1941: 233), без да намери място в административни български или турски документи. Шадраван по принцип е ясно какво означава. Думата е българизирана и се отдалечила от турската форма шадърван, шадурбан, но има известна разлика в смисъла от османско време, защото с нея не се е назовавал открит водоскок, а воден басейн или водоизточник с покривна конструкция. Вероятно се има предвид този, който е нарисуван в картината на Мърквичка „Пазар в Пловдив“. От същия корен е и думата чадър. Мястото, изобразено на картината, се намира приблизително на днешния площад „Аптека Марица“. Всъщност конструкцията е значително по-голяма от обикновен шадраван и се нарича *себил* – съоръжение, което разпределя водата към различните градски части (Воуков 2013: 84, 114). Самата улица е минавала приблизително по днешното трасе на бул. „6 септември“ в района.

6. „Мухсин факъх“ [فقيه محسن] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Мухсин Ходжа“; „Мусин Факъх“; „Мусют Мухеин факъ махале“; „Мусим – факъ“ (Бойков 2003: 146; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5). За тази махала се дава локализация единствено от Хр. Пеев и от това, което се знае за нея и други съседни, ако няма някакво объркване, излиза, че заема съвсем ограничена площ между днешния Музей на Съединението и военното поделение, т.е. трябва да е или непосредствено съседна на махалата „Джами кебир“, или местата им съвпадат. От друга страна обаче, в изборителните списъци махалата е посочена в друга градска част – Трета, което съпоставено с околните махали означава, че трябва да е на изток от днешната главна улица и нейното продължение към някогашния мост над Марица, съвпадащ приблизително с днешния

Пешеходен мост. Тук някой очевидно се е заблудил и по-вероятно това да е тълкуващият труден за разчитане план, отколкото неговият съставител или тези на административната документация. Това е положението в началото на ХХ век. В Акънджийския регистър от 1472 г. присъства махала „Исмаил бей“, чието име при следващите регистрации липсва (Бойков 2003: 146). По-късно изследователят уточнява, че тя е разположена в района на едноименната джамия „на ъгъла между днешните улици „Райко Даскалов и „Княз Богориди“, и се е сляла с разглежданата тук „по-голяма и вероятно по-стара махала“. В нея е отбелязана и джамията Йешилоглу, намирала се на западната страна на днешния площад „Аптека Марица“ (Boikov 2013: 94, 113 – 115), с което доста ясно се очертават границите на квартала. Мухсин е лично име, а факъх означава специалист по шериатското право, законовед, юрист (Redhouse 2006: 1392).

7. „Кая месджид“ [قيه مسجد] (BOA, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Кая Меджит“; „Кая-Мезжит“; „Кая – Меджид“; „Кайя Меджид махала“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). Махалата по думите на Хр. Пеев и Н. Алваджиев е в района на днешната Хуманитарна гимназия. Не се среща в списъците на избирателите. Тъй като на турски *кая* означава скала, изглежда уместно предположението, че името идва от храм върху или в близост до скали. В района обаче такива природни форми липсват, а Кая е и турско лично име. За османски големец на име Кая бей, живял през втората половина на XV век, за когото може да се предполага, че е развил типична за подобни магнати строителна и благотворителна дейност, дава информация Гр. Бойков (Boikov 2013: 95 – 96). Предположението засега остава несигурно.

8. „Табак хисар“ [دباغحصار] (BOA, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Деббаг Саръ“; „Табак – хисар“; „Табак – Хисар“; „Табак хисар“ (Бой-

ков 2003: 147; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). Табак и деббаг са една и съща дума с различна транскрипция, превеждат се като производител на щавени кожи (Redhouse 2006:887). Ако трябва да се ползва една дума, се взема вулгаризираната, т. е. турцизираната форма табак, възприета и в българския. Саръ е лично име, а хисар означава крепост. Очевидно с течение на времето първоначалното име по неизвестна причина се е променило, вероятно заради сходното звучене и под влияние на постепенното увеличаване на християнско и българско население в късния период на османското владичество, макар че по-скоро процесът на изменение е обратен – от хисар към сър (Стойков 1959: 105). В предната си работа за махалите предположих, че местоположението на махалата трябва да е близо до Марица, където се намират табаханите, т. е. относително отдалечена от старите стени на града, които са на Трихълмието. Според Хр. Пеев махалата е била разположена между Небет тепе и Марица, а според Алваджиев – зад гимназията по десния бряг на реката. Разликата е очевидна. Ако се приеме вариантът на Хр. Пеев, махалата е сравнително близо до крепостта. В. Пеев дава сведения за храм „Табахане джамиси“ на някогашната ул. „Русе“, която днес носи името на друг дунавски град „Свищов“. Това засега означава потвърждение на мнението на Хр. Пеев, но не отхвърля възможността тази махала да е идентична с „Деббаг Саръ“, а дори я подкрепя, защото близостта с крепостните стени е възможност за преосмисляне на името. От поредността на махалите в списъците с избиратели и гласоподавателни секции също може да се заключи, че е в района между Трихълмието и Марица (ДАПд, Ф29К, оп. 1, ае 41, л. 35 – 36).

9. „Дурбей ходжа“ [طوربکی خواجه] (BOA, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Дурбеи“; „Дурбеи ходжа“; „Тюлбеки-Ходжа“; „Тюлбени ходжа махале“; „Тюлбеки-ходжа“; „Тюлбеки ходжа“.

(Бойков 2003: 146; ДАПД, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). Това е едно от имената с най-голяма трансформация в произнасянето от турски на български, но обяснението е просто. Твърдят съгласен звук Д, лесно може да премине в Т. Това се отнася за У и Ю, а в османотурски те се пишат и с една буква. Р също лесно преминава в Л. Местността в Казанлък, където се намира прочутата изписана тракийска гробница, носи името „Тюлбето“ по името на намиращата се там мюсюлманско тюрбе. Що се отнася до преминаването на крайното Й в К, на османотурски в думата *бей* то се изписва с буквата кяф, наречена кяф-и яй, когато се озвучава в Й, но най-често се чете К, понякога като Г или Н. Думата *бей* на български под влияние на говоримия турски език, често се произнася и като *бег*, например в думи като беглик и селищното име Избегли, а преминаването на Г в К е също нормално езиково явление. Освен това произнасянето на дума като Тюлбеге е необичайно за фонетичните правила на българския език. Неслучайно са засвидетелствани и други варианти на името на махалата като Тюлбени и Тюблеки, макар че поне в един от двата варианта, особено в първия, е твърде възможно да се касае за печатна грешка.

Според Хр. Пеев махалата започва от реката и продължава до източното подножие на Небет тепе, където има обща граница с махалата „Коч Хюсеин“. Подобно е положението и при Н. Алваджиев, който я поставя „източно от „Табак хисар по десния бряг на Марица“. Очевидно е разположена в съседство освен на посочените махали и на „Кечеджи Инебей“, с която установява широка източна граница с неясни засега детайли. Че махалата е в този район на града се потвърждава както в документа за изборните секции през 1883 г., така и в списъците с имената на избирателите от 1898 г. (ДАПД, Ф29К, оп. 1, ае 41, л. 38 – 39). Григор Бойков също я разполага в района в

близост до табаханите край Марица (Воуков 2013: 87).

10. „Кечеджи Инебей“ [كچجه جى ینه بك] (ВОА, NFS.d. 4410: 2; 4411: 2). Варианти: „Хаджъ Мехмед Кечеджи“, „Кечеджи Инебей“, „Кечеджи Ени бей“, „Кичеджи иени бей махале“, „Кечеджи ине бей“, „Кечеджи – Ени бей“ (Бойков 2003: 146; ДАПД, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). Названието на махалата е комбинация от лично име и професия или прякор. Кечеджи означава производител или търговец на плъстени платове (Redhouse 2006: 1529). Хр. Пеев и Алваджиев поставят тази махала от площада на църквата „Света Неделя до река Марица. Интересно е, че махалата обхваща както част от Трихълмието, така и от равнината. Населена е с българи и турци, споменава се и в избирателните списъци (ДАПД, Ф29К, оп. 1, ае 41, л. 39).

11. „Курб-и бостан“ [جدید قرب بوستان] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Като „Курби - Бустан“ и „Курби Бостан“ тази махала се споменава в румелийския избирателен списък, от който се разбира, че най-вероятно се намира в североизточна посока от Трихълмието към река Марица (ДАПД, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73). Самото име, съдържащо думата бостан, говори, че тази махала възниква в селскостопанските градски райони. Първата част от името на махалата би следвало да изхожда от арабското курб – близост, съседство (Redhouse 2006: 1444; Андреев 2013: 8) и така наречената изафетна връзка от персийски тип със следващата дума. „Курб-и бостан“ означава в близост до или в съседство с бостана. За бостана е нужна вода, така че близостта с реката е напълно естествена. В нюфус дефтера от 1837 г. е наречена „Джедид-и Курб-и бостан“ – „Нова, съседна на бостана“. Населението ѝ към 1883 г. е от българи и турци.

III. МАХАЛИ НА И ОКОЛО ТРИХЪЛМИЕТО

1. „Небет махале“. Спомената от Е. Челеби и В. Пеев (Kahraman, Dağlı 2006: 500;

Пеев 1941: 233). В своя списък от махалите на Небет тепе В. Пеев пропуска махалата „Пазар ичи“ и вероятно има предвид нея или някоя друга нелокализирана в западното подножие на хълма.

2. „Тахтакале“. Варианти: „Тахтакали махале“; „Тахта – кала“ или „Тахта – кале“; „Тахтакале (дървената крепост)“ (Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). Тази махала не е част от османското или българското административно деление, но е значим местен топоним. Местоположението ѝ е ясно – в централната част на „Капана“, според Хр. Пеев и Алваджиев около ул. „Бенковски“. От името „Тахтакале“ – втората съставка кале със сигурност е арабска дума, означаваща крепост. Първата може да се изведе от две думи – персийската тѣхт – дѣска, греда, дървен, дѣсчен или арабското тахт – под, отдолу, в подножието на. Никола Алваджиев приема първото тълкувание, но името „Дървена крепост“ не отговаря на никакви сведения. Старите крепостни стени, както вече се каза, се издигат на Трихълмието. Счита се, че до началото на XV век са били запазени. Махалата е точно в подножието на Трихълмието и съответно на крепостта, така че вторият вариант е за предпочитане. Него предлага и Гр. Бойков със същото обяснение, направено по отношение на намиращите се там постройки на джамия и баня (Бойков 2012: 45 – 46).

3. „Хисар ичи“ [حصار ايجي] (BOA, NFS.d. 4411: 2). Варианти: „Геберан-и ел маруф бе дахил-и каля“; „Хисар ичи“; „Исар Ичи“; „Исар – Ичи“; „Хисаричи“ (Бойков 2003: 146; ДАПД, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 9). Тази махала е първата от немюсюлманските, с които започват регистрите (Bojkov, Kirpovska 2000: 135; Бойков 2003: 137). Една от заварените от завоевателите махали, чието име означава „В крепостта“ или още по-точно „В града“, какъвто е първоначалният смисъл на тази дума. Махалата се намира на Таксим тепе, над църквата „Св.

Богородица“ и Къщата музей на Христо Г. Данов. Самият книгоиздател също фигурира в избирателните списъци като жител на махалата (ДАПД, Ф29К, оп. 1, ае 41, л. 366).

4. „Пазар ичи“ – [بازار ايجي] (BOA, NFS.d. 4411: 2). Варианти: „Базар-и Геберан“; „Базар ичи“; „Пазар ичи“; „Пазар – ичи“; „Пазаричи“ (Бойков 2003: 146; ДАПД, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 9). Подобно на предната махала, тази също е разположена във вътрешността на Трихълмието. Намира се на Небет тепе около църквата „Св. св. Константин и Елена“. Името означава „В пазара“, очевидно там е била търговската част на града преди завоеванието.

5. „Юскюлюбеч“ [اسكولوبچ] (BOA, NFS.d. 4411: 2). Варианти: „Исклопчан-и Геберан“; „Исклопиче“; „Исклопче“; „Юскюлюбеч“, „Юскюлюбец“; „Искюлюбич махале“; „Юскюлюбеч (юскюлюбеждж)“; „Юскюлюбеч махала“; „Искюлюбич махале“ (Бойков 2003: 146; ДАПД, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 9). Тя е разположена по думите на Хр. Пеев и Н. Алваджиев по източните склонове на Небет тепе, южно от махалата „Коч Хюсеин“, което ще рече някъде в района под Етнографския музей и църквата „Св. св. Константин и Елена“ (Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 9). Името на тази махала има най-много варианти защото, смисленото ѝ обяснение на турски, арабски и персийски език е проблемно, така че най-логично би било да произхожда от друг език. За това свидетелства и поставянето на гласна пред две съгласни в началото на думата.³ В османските документи тази практика е често срещана, защото турците не могат да произнасят два последователни съгласни звука и преиначават произношението, поставяйки гласен звук преди (Андреев 2013: 7), а в някои случаи

³ В турския език звукът, бележеш се на български с Ю, когато е в дума с меки гласни, също е гласен звук. Пише се с буквата Ü и се изговаря със свити в тесен кръг и изнесени напред устни.

и между тях. Така Стоян става Истоян, Стойчо – Истойчо, Цветан – Исветан (Бойков 2008: 322), Грую – Гурую (РИМПд, Ф. 15/416), Враца – Ивраджа, Скопие – Юскюп, Сливен – Ислимие и т. н. Като се има предвид и че махалата е християнска, някои османисти, попадали на това име, са се опитвали да му намерят подходяща българска вокализация. Проблемът идва от това, че в арабо-персийската писмена система има букви, използвани за повече от един звук. В регистрите като правило се изпускат диакритичните точки отгоре или отдолу, а именно те показват как да се четат различни букви – така ако няма никаква точка една буква може да се прочете Б, П, С, Т, Н, И, Й; друга ДЖ, Ч или Х; трета С или Ш, и така нататък. Често, както в ползваните тук регистри, точка се слага, но е една, а в голям брой от случаите трябва да са две или три. Тези практики са твърде объркващи при думи от неосмански произход и именно в това се корени проблемът досега не само да не е потърсено истинското име на махалата, а дори и да не е направена връзка между отделните четения, въпреки че на всеки запознат с особеностите на османските извори би трябвало да е ясно, че се касае за една и съща махала.

В прочутия подробен регистър на джелпекешаните от 1560 г. името на махалата е разчетено като „Искелениче“ (ТИБИ III: 44). В иджмал дефтери от 1635 и 1651 г. е „Ушакловиче“ (ТИБИ VIII: 19, 214). В превода на първия документ за локализацията на махалата не е споменато нищо, а в другите два под линия е указано, че е неустановена. Гр. Бойков и Мария Кипровска в регистър от 1489 г. разчитат името като „Исклопиче“, в скоби дават предполагаема форма „Исклопица“ и без обяснение локализируют махалата на Трихълмието. Махалата е изцяло християнска и ако се съди по записаното название „поп“ за свещеника, за разлика от „папас“ в „Пазар ичи“ (Воуков, Kirgova 2000: 119, 135), българското звучене е логично. Известна особеност е, че поради

липсата на Ц в турския език чуждите имена с този звук се огласяват с Ч. Няколко години по-късно в друга работа за Пловдив, основана на три регистъра: от 1472, посочения от 1489 и от 1516/19 г. Гр. Бойков променя категоричността си за разполагане на махалата на Трихълмието, но без да отрича тази възможност (Бойков 2003: 137 – 138).

Н. Алваджиев и Хр. Пеев единодушно твърдят че „Юскюлюбеч“ се намира по източните склонове на Небет тепе. Гр. Бойков със сигурност познава техните работи, но или не им е обърнал внимание по този въпрос, или не им се доверява. В избирателните списъци от края на века, където махалата е назована „Исклюбеч“ един от нейните известни жители е Димитър Страшимиров (ДАПд, Ф29К, оп. 1, ае 41: 576). Къщата, в която е живял историкът на българското революционно движение, е запазена и до днес, и се намира на ул. „Кирил Нектариев“ точно в посочения район.

През следващите столетия махалата остава християнска, но звученето на името ѝ се нагажда според предпочитанията на огромното турско мнозинство от населението на града. Юскюл означава разнищен, разчесан лен (Redhouse 2006: 254), а окончанието -беч може да произлиза или от баача – градина, или от бач – данък. По фонетичните закони на турския език и двете наставки могат да се озвучат с Е, ако се свържат с юскюлю. Така името е възприето и осмислено в турски, но то възниква вторично върху стара българска първооснова. Впоследствие това название се възприема и от българските жители на града, които през Възраждането се увеличават и вземат числен превес, но вече нямат спомен за предишната форма.

В Речник на българския език на Найдено Геров склопец или склобец, множествено число склопци / склобци означава съсъд, захлупец, гаванка (Геров 1904: 171, 172), или с други думи съдина за готвене и хранене. Име с такъв корен, предполагащ занаятчийско

производство, е съвсем подходящо за градска махала. Изговорът на този загубен понастоящем топоним би трябвало да е Склопица, Склобеца, Склобец, или нещо подобно. В крайна сметка се оказва, че Гр. Бойков е достигнал по-рано до същото заключение – *a sort of a wooden vessel* (Boykov 2013: 93), така че авторството е негово.

6. „Пулат“ [بولاط] (BOA, NFS.d. 4411: 2). Варианти: село Полад; „Полад“; „Пулат“; „Пулат махале“; „Пулат – махале“, „Махала Пулат“; „Пулат махала“ (Бойков 2003: 146; (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 9). Поради посочените особености на османотурското изписване и език може да се озвучи също – „Болад“, „Булад“, „Полад“, каквито варианти също се срещат (Boykov, Kiprovska 2000: 135; ТИБИ VIII: 19; 214). През 1472 г. е село, а при следващите регистрации вече е сред градските махали. Според Гр. Бойков към 2003 г. „днес не може да се каже нищо сигурно за неговото разположение в рамките на съвременния Пловдив, но със сигурност през 1472 г. то е много близо до града, тъй като през 1489 г. вече е регистрирано като един от неговите квартали“ (Бойков 2003: 137 – 138). Пренебрегваните тогава от този изследовател Н. Алваджиев и Хр. Пеев обаче дават доста точна локализация на махалата в края на XIX век, когато тя заема района на днешната главна улица на Града между Трихълмието и Сахат тепе в югозападна посока. По стария градски план Хр. Пеев засича две махали с това име – едната в подножието на Таксим тепе, около днешната улица Отец Паисий и Главната улица, а другата в източна посока от първата към днешния южен вход на тунела под Трихълмието. Махалите са отбелязани с различен цвят и с известна разлика в названията „Пулат – махале“ и „Махала Пулат“ (Пеев 1942а: 4). Причината за това е неизвестна, но и няма особено значение, понеже махалите са в непосредствено съседство и границата между

тях е неясна. В дисертацията си Гр. Бойков вече ползва данните на Хр. Пеев и Алваджиев, – *below the southern slopes of the Taksim and Cambaz hills*, добавяйки и такива от османски документ през 1850 г., според който в махалата е разположена митрополитската църква „Св. Марина“ (Boykov 2013: 93).

При първите данни за селото и впоследствие махалата, жителите са изцяло от християнско вероизповедание, което е една от индикациите, че името е старо. В Речника на Найдено Геров думата пулата, полата, поладие е обяснена така „В долния кат на къща отворено място за седене лятно време, трем, чарз дак; отвод, одър...“ (Героу 1901: 145, 146, 396). С други думи името би трябвало да означава равно, открито място, точно каквото е пространството между Трихълмието и Сахат тепе, голямата част от което понастоящем е пешеходна зона. В подкрепа на това тълкувание може да се посочи и друг подобен топоним, отстоящ недалеч и притежаващ посочените характеристики. Един от кварталите на днешния град Стамболийски и до ден днешен носи името Полатово. С него погрешно е идентифицирана пловдивската махала в превода на Иджмал регистъра от 1651 г. (ТИБИ VIII: 19). Откритостта, освен от гледна точка на природния релеф, може да се разглежда и от положението на селището преди завоеванието, което е било извън градските стени. В този смисъл името се свързва с турския изговор на друга българска дума, по всяка вероятност от същия корен – поле, полето, полята.

7. „Арменска махала“. Наименование, което е запазено и днес. Не присъства в османските регистри, но е неизменно в българските административни документи от първите години след Освобождението. Според Хр. Пеев обхваща горната част на ул. „4 януари“ и района на арменската църква, а според Н. Алваджиев се спускала и до Чифте баня. В регистъра от 1837 г. арменците са записани в махалата „Коч Хюсеин“ и още две, чиито имена не

са достигнали след 1878 г. – „Ибн-и Рюстем“ и „Друга Идрис ходжа“ (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Очевидно най-логично е тяхното местоположение да се потърси в равнинната част или източното подножие на Небет тепе, защото махалите са мюсюлмански, а високите части на Трихълмието през цялото османско владичество остават обитавани от християни. Според Гр. Бойков махалата Велед-и Рюстем (=Ибн-и Рюстем), регистрирана за пръв път през 1472 г. е формирана около джамия, издигната няколко години по-рано (Воуков 2013: 94). В Арменската махала попада днешната т. нар. „Балабанова къща“, по онова време собственост на Христо Геров, племенник на Найден Геров (ДАПд, Ф29К, оп. 1, ае 41: 36).

8. „Хаджиян“ [حاجیان] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Хаджиян“; „Хаджи – Ян“; „Хаджиян“; „Хаджия – Ян“; „Хаджи – Ян“; „Хаджи Ян“ (Бойков 2003: 145; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). В непреводни български варианти на названието преобладава формата Хаджи Ян. Ако нямаше допълнителни данни, би било най-логично това наименование да се изтълкува от съчетанието хаджия плюс лично име, въпреки че антропонимът Ян не е характерен за българската и пловдивската традиция, но е напълно възможен да е съкратена форма на Яни или Янко. Такова име обаче означава, че махалата е християнска, а това противоречи на данните, публикувани за нея, защото в края на XV и началото на XVI век тя е изцяло населена с мюсюлмани. Изписано като една дума, „Хаджиян“ означава хаджии. Това първоначално положение не пречи на възможността след няколко века при настъпилите промени в етнодемографския облик на града и квартала името да се преосмисли по подобие на това на дадената по-долу махала „Бей меджид“. Според Хр. Пеев и Алваджиев „Хаджиян“ се намира западно от „Арменската махала“, надолу по склоновете на Небет тепе до Чаршията.

9. „Коч Хюсеин“ [قوجھسين] (ВОА, NFS.d. 4410: 2; 4411: 2). Варианти: „Хюсеин“; „Коч Хюсеин“; „Коч Хюсеин махале“; „Кючук-хюсеин“, „Коч – Хюсеин“, „Коч Хюсеин махала“ (Бойков 2003: 146; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 4, 5; Алваджиев 1984: 9). В нюфуса за християните е наречена „Бююк Кочхюсеин“, а в този за мюсюлманите само „Кочхюсеин“. В Ииджмал регистъра от 1635 е „Хюсеин“, а в този от 1651 г. „Коджа Хюсеин“ (ТИБИ VIII: 19, 214), като се има предвид че по-късната форма се пише слято – „Кочхюсеин“, вероятно произлиза от този вариант, а не от думата коч – овен. Както коджа, така и бююк означават голям, велик, грамаден, както и също и стар, възрастен (ТБР: 1952: 71, 305). Коджа има значение обаче и на началник, водач, вожд (Redhouse 2006: 1481). Интересно е, че Хр. Пеев нарича тази махала първо Кючук Хюсеин, а малко по-надолу в текста става ясно, че има предвид „Коч Хюсеин“. Иначе Хр. Пеев и Алваджиев поставят махалата в източната част на Небет тепе до църквата „Св. Неделя“, която се явява възлова граница между няколко махали. Това се потвърждава и от архивните документи за изборите, които също я разполагат в този район (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; оп. 1, а. е. 41: 38 – 39). Съществува възможност махалите да са били две, но дори и да е така, от всички налични данни може да се заключи, че са в непосредствено съседство. Махалата възниква в началото на XVI в. Гр. Бойков определя границите ѝ западно от Пазар ичи и на юг от Велед-и Късъм, заемайки последната достъпна територия по източните склонове на Небет тепе и съборената цитадела (Воуков 2013: 108).

10. „Бей Меджид“ [بک مسجدی] (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Варианти: „Бей меджид“, „Бей Меджид махале“, „Бей – Меджид“, „Бей Меджид“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73-74; Пеев, В. 1941, с. 233; Пеев 1942а: 4, 5; Алваджиев 1984: 11). Народното название

на махалата през XIX – XX век произхождат от личност. Меджид или Меджит е лично име (Redhouse 2006: 1753), а месджид или месджит (в съвременен турски месчит) е малък мюсюлмански храм (Redhouse 2006: 1753; ТБР 1952: 105), погрешно наричан и изписван, както е видно от дадените варианти на български език на тази, предни и следващи имена на някои махали, с пропускане на звука С. Хр. Пеев посочва, че произходът на името идва от разположението на улицата до хамбарите на „Миджит бей“, голям производител на ориз и търговец (Пеев, 1942а: 15, 1942б: 4). Махалата се е намирала в Стария Пловдив между днешната църква „Света Неделя“ и Източната порта. Повече от половин столетие по-късно мястото продължава да е известно с имената „Бей Меджид“ или „Пиринч Хамбар“, ⁴ като второто название също се среща в ползваните тук османски документи от 1837 г. (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Оригиналното наименование, записано в документите обаче е от името на храма, построен през 60-те години на XV век, според Гр. Бойков вероятно от Кая бей, роднина на Исмаил Исфендиароглу (Воуков 2013: 95 – 96).

11. „Демирджилер“. Вариант: „Демирджелер“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73). Споменава се единствено в списъка за изборите в 1883 г. Името означава „железари“. Вероятно се е намирала в района на търговската част на града в днешния (а и тогавашен) квартал „Капана“, където и сега съществува улица „Железарска“. Когато в общинския съвет през 1901 – 1902 г. се обсъжда именуването на улиците, срещу името „Железарска“ в графата за обосноваване на предложението е записано „съществуваща“ (ПОС 1902: 11; Митева 2017:206). Няма по-добро предположение от това улицата да е съществувала като махала

⁴ ПОС 1902: 24; Джапунов, Ст. Указател на град Пловдив. Пловдив [1931]; Пътеводител указател на гр. Пловдив, издава Пловдивско градоначалство. Пловдив, 1933.

под турско име, макар и неофициално, защото липсва в регистрите. Васил Пеев пише, че в същия район, непосредствено до вече несъществуващия безистен е имало джамия на име „Демирджилер джамиси“ (Пеев 1941: 221). Както ще се види по-нататък има и други случаи на махали, превърнати в улици след Освобождението или на махали от османско време, в чиито имена се съдържа думата „улица“.

12. „Керван сарай“ – вариант „Керван Сарай“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73). Единично спомената за изборите през 1883 г. сред други махали, в които живее турско население. Тази изглежда съвсем малка, с изцяло турски избиратели към тогавашния момент, и очевидно се намира в съседство с някое от големите благотворителни учреждения, издържани от османските вакъфи, в които пътниците можели да получат безплатни храна и подслон. Такива постройки в Пловдив е имало няколко, най-голяма и известна от тях, на чието име е най-вероятно да се нарича махалата, е събореният в началото на 30-те години на XX век Куршум хан (Бойков 2012: 63; Шивачев 2018: 216 – 217).

13. „Чоухаджиян“ [خوقهجان] и „Чукаджъ Синан“ [جوقاجي سنان] (ВОА, NFS.d. 4410: 2; 4411: 2). Варианти: „Чухаджъ Синан“; „Чоухаджиян“; „Чоухаджиян махале“; „Чоухаджията“, „Чоухаджи – махалеси“; „Чоухаджи махала“ (Бойков 2003: 146; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 9). „Чоухаджиян“ от чоухаджъ или чуухаджъ – производител или търговец на сукно (Redhouse 2006: 738; ТБР 2006: 105) и формата за множествено число на персийски. Уместно е да се предположи, че тази махала е наследник на регистрираната в ранните описи махала „Чухаджъ Синан“ (Бойков 2003: 146). В Иджмал регистъра от 1635 г. присъства махала на име „Джедид“, което означава нова, а в този от 1651 г. се появява името „Чукаджиян-ъ джедид“ (ТИБИ VIII: 19, 215). В

края на същото столетие, през 1695 г. вече има махала „Зиммиан-и чукаджиян“ (Gökçe 2007: 60) – чохаджии немюсюлмани. В по-ново време при християнските махали се вписва името „Чукаджиян“, а при мюсюлманският – е „Чукаджъ Синан“. Хр. Пеев поставя махалата на мястото с име „Тепе алтъ“ – подножието на Джамбаз тепе, а Алваджиев – по южните му склонове, т. е. и към самия хълм. Според документа за изборите в 1883 г. жителите на махалата са гърци, българи и турци, което показва, че е смесена. Като се има предвид, че често представителите на един занаят в някогашните градски селища живеят в един квартал, както и това, че Хр. Пеев нарича махалата в единствено число, а Алваджиев използва множественото, има съществени основания махалата да е една или да са две в непосредствено съседство – в подножието и нагоре по хълма. В по-късните поименни избирателни списъци все още ясно личи смесеният характер на махалата (ДАПд, Ф. 29К, оп. оп. 1, а. е. 41: 58б). Според Гр. Бойков в мюсюлманската махала е имало джамия, изоставена и в последствие към средата на XIX век изчезнала покрай промяната в етнорелигиозния състав на населението. Идентично е твърдението му и за следващата в списъка тук махала (Boikov 2013: 96).

14. Ине ходжа Румян [اینه خواخه] (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Варианти: Ине-Ходжа; Ени ходжа Румян; Ине – Ходжа – Румеян ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 4 – 5; Алваджиев 1984: 10). Разночтенията на малкото име не са от голямо значение, но не може да не направи впечатление вторият компонент Румян, което най-вероятно е множествено число от думата рум. Вероятно този топоним указва произхода за основателя и първите обитатели на махалата, но думата има много значения – римлянин, ромей, грък и всички други православни балкански народности, балканските владения на Османската империя, както и провинцията Рум в Мала

Азия (Redhouse 2006: 994). Тъй като името на махалата е мюсюлманско лично, най-вероятно се касае за преселение от последната област. Хр. Пеев поставя махалата южно от Джамбаз тепе – от „Тепе Алтъ“ и след това източно от него по протежението на ул. „Митрополит Панарет“. При Н. Алваджиев обяснението също започва от „Тепе Алтъ“, но оттам посоката е запад до началото на шосето за Цариград (!?). Очевидно посоката е объркана и се е имало предвид изток (по-точно югоизток), понеже само така може да се достигне началото на Цариградско шосе, което в младите години на автора (а и на Хр. Пеев) е започвало от площада пред църквата „Св. Петка – нова“.

Наскоро в архива на Майор Райчо Николов, съхраняван в РИМ – Пловдив, попаднах на документ, указващ че чифлика на офицера, в който е и неговият дом, е записан в „гр. Пловдив IV част Ине Ходжа Махала, № 206 в списъка на описа от 1885 и стр. 164 в Емл[ячната]. Кн[ига]. 1886 г.“ (РИМПд. Ф. 07/4446, л. 1; Сукарев 2017а: 133). Тъй като чифликът се е намирал приблизително на мястото на днешния хотел „Тримонциум“ и част от околните терени (Сукарев 2017а: 129), това означава, че махалата се е простирала значително по на юг и югозапад от данните, които дават Хр. Пеев и Н. Алваджиев.

15. „Ибн-и Касъм Зимян“ [ذميان ابنه قاسيم] и „Ибн-и Касъм маф ода/лар“ [اینه قاسيم مع او طه] (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Варианти: „Ибне-Касъм Зиман“; „Ибне касъм маф“; „Ибне-Касъм“; „Ибни-късъм и Мафъ махале“; „Касъм оглу“; „Велед-и Касъм“; „Ибни касъм маф одалар“; „Ивна – Касъм – Мафодалар“; „Ибни – Касъм – Зимян“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Бойков 2003: 145; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 9 – 10). Тези две махали очевидно произхождат от името на един човек. Първоначално махалата е била една, както свидетелстват старите регистри, и вероятно вследствие на разрастването ѝ след време се е образувала втора. Ода в множеств-

вено число одалар означава стая, помещение, но думата маф не се открива в никакви турски и османотурски речници. В публикацията си за етимологията на имената на османските, в работата, по която няма оригинален вариант на изписване на махалите, предположих, че името идва от арабското мъаб със значение жилище, дом (Redhouse 2006: 1651) и в такъв случай преводът би трябвало да е „Жилищните помещения на Ибн-и Касъм“ или „Домашните стаи на Ибн-и Касъм“. От тази насока на мислене, изхождайки че земян, или земян е някакъв контрапункт на дом или жилище, предложих че името на втората махала е образувано с персийската със същия корен и близко звучене на български – земян – земя (Redhouse 2006: 1014) и значението става „Земята на Ибн-и Касъм“.

След като се сдобих с цитираните многократно тук извадки от нюфус дефтер на Филибе от 1837 г. стана ясно, че това, което се нарича маф, всъщност е арабският предлог *маа*, което означава със или заедно със (Redhouse 2006: 949). Така „Ибне Касъм маф одалар“ означава На „Ибн-и Касъм със стаята/с със стайте“. Земян с това изписване е множествено число от зимми – немюсюлмански поданик на Османската империя или друга мюсюлманска държава (Redhouse 2006: 949). Преводът би следвало да е нещо в смисъл „Неверниците на Ибн-и Касъм“. Алваджиев поставя „Ибн-и Касъм маф“ „по източните склонове на Джамбаз тепе до ул. П. Р. Славейков“, а другата на североизток от същата улица до черквата „Св. Неделя“ (Алваджиев 1984: 9 – 10). Подобно е положението, описано от Хр. Пеев, който поставя в първата махала (маф) още един ориентир – училище „Маразлията“ (ОУ „Гео Милев“), като североизточно тя стига до махалата „Коч Хюсеин“, а на изток до ул. „Митрополит Панарет“ („Ине ходжа Румян“). Избирателните списъци също поставят махалите в източната част на Трихълмието. Според този за 1883 г. там живеят

само християни – православни българи, гърци и арменци, така е и в края на столетието (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; оп. 1, а. е. 41: 446 – 466).

Махалите са посочени в документ с останалите християнски градски квартали през 1837 г. (ВОА, NFS.d. 4411: 2). В другия документ с мюсюлманските махали обаче фигурира и махала на име „Ибн Касъм“, което ще рече син на Касъм, а това е точно съответствие на формите Касъм оглу и Велед-и Касъм, които Гр. Бойков разчита в ранните регистри. Дали в средата и втората половина на XIX век е имало и отделна мюсюлманска махала, или под това име са записани мюсюлманите от посочените две махали, засега може само да се предполага. Факт е, че след Освобождението до нас са достигнали само имената на християнските махали.

16. „Хаджи Месуд“ [مسعود حاجی] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Хаджъ Месуд“; „Х. Месут“; „Х. Месут махале“; „Маскуд махала“; „Хаджи Максуд“ (Бойков 2003: 146; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). Хр. Пеев обозначава тази махала между площад „Капана“ и площада пред „Чифте баня“. Н. Алваджиев я разполага от началото от северната страна на тунела до банята, но там тя се припокрива с махалата „Хаджиян“. Григор Бойков локализира средищния ѝ месджид, изчезнал преди Освобождението, в доста широкия район „между цитаделата и джамията на Исмаил бей“ (Boykov 2013: 96 – 97). Според списъка на избирателните секции през 1883 г. в махалата живеят българи, арменци, гърци и турци.

IV. МАХАЛИ НА, ОКОЛО И СЕВЕРНО ОТ САХАТ ТЕПЕ

1. „Аладжа месджид“ [الاجه مسجد] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Аладжа Меджит“; „Аладжа Меджид махале“; „Аладжа – Меджит“; „Аладжа Меджид“ (ДАПд, Ф. 29К, оп.

4, а. е. 1: 73 – 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). Означава шареният месджид и носи името на храм, разположен някога в началото на улица „Антим I“ (Пеев 1941: 217), която е наречена така още от началото на XX век. Според Хр. Пеев и Н. Алваджиев се намира на запад от Сахат тепе, но ориентируът, който предлага сградата на месджида указва, че е обхващала и територии северно от хълма. Според избирателните списъци от края на XIX и началото на XX век в махалата е живял децът на Съединението Петър Шилев (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, ае 41: 32 – 33), на мястото на чийто дом на ул. „Константин Фотинов“ 4 и днес може да се види паметната плоча. Така очевидно махалата се намира по северните и западни склонове на тепето. Че махалата е в този район, става ясно и от преписа на избирателен списък за изборите през 1883 г. Мюсюлманите гласуват в „Таш кюпрю джамия“, в която е днешният ресторант „XIX век“, а българите православни християни в сградата на общината (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73 – 74). Гр. Бойков я локализира в средата на XV век на същото място. Храмът е построен от Караджа бей, наследник на Шихабедин паша на поста бейлербей на Румелия (Boikov 2013: 97 – 99).

2. „Кутуджилар“. Тази махала отсъства от регистрите и се споменава само от избирателните списъци след 1898 г., Хр. Пеев и Н. Алваджиев (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 41, л. 23 – 24 ; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10), които я разполагат на североизток от „Аладжа месджид“, или по северните клонове и подножието на Сахат тепе. „Кутуджилар“ означава занаятчийски, които правят кутии, или търговци, които ги продават (Redhouse 2006: 1489). Регистрите вероятно я причисляват към някоя от съседните махали – „Аладжа месджид“, „Окчулар“, или „Хаджи Омер“.

3. „Окчулар“ [اڭچيلر] (BOA, NFS.d. 4410: 2). Вариантът на български е само един (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, а. е. 41, л. 24; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). Името озна-

чава хора, произвеждащи стрели – стрелари (Redhouse 2006: 260). Занаятчийското наименование предполага близост до стопанската градска част. Намира се от североизточното подножие на Сахат тепе до Джумаята и Чаршията на изток и с общи граници с махалите: на север „Джами кебир“, на запад „Кутуджилар“, на юг „Якуб факъх“.

4. „Саат махале“. За нея дават данни В. Пеев (Пеев 1941: 233) и Евлия Челеби (Çelebi 2006: 500). Прави впечатление, че пловдивският изследовател не споменава махалите „Окчулар“ и „Кутуджилар“, разположени на и покрай хълма, така че най-вероятно визира тях под това име. Не се среща в османски документи и не е част от общинското административно деление след 1878 г.

5. „Хаджи Йомер“ (втора) [حاجى عمر] (BOA, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Хаджъ Йомер“, „Х. Омер“, „х. Юмер махале“ (Бойков 2003: 146; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1941: 233). В избирателните списъци от края на века в тази махала са вписани Йоаким Груев, чийто дом е бил в сградата на днешната детска градина „Майчина грижа“ – в ъгъла между улиците „Христо Г. Данов“ и „Бетовен“, както и Драган Манчов, в къщата на когото днес се помещава администрацията на общинския район „Централен“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, ае 41, л. 236). В. Пеев дава сведения за „Хаджи Юмер мектеби“, разположен на улица „Евлоги Георгиев“ (Пеев 1941: 224) – улчката от северната страна на градските хали, но е малко вероятно махалата да е стигала до там, защото трябва да пресече „Кутуджилар“, „Окчулар“ и/или „Джами кебир“, както и Чаршията. Следователно махалата е разположена в северното подножие на Сахат тепе, вероятно между „Кутуджилар“ на изток, „Аладжа месджид“ на север, и „Аслан бей“ на юг и запад. В миналото обаче тя е достигала до Марица и очевидно е разделяла съседните по-късно махали „Аслан бей“ и „Мараш“. За това свидетелстват данни за две

джамии и едно завие – Нурединзаде и Анбер Гаази, на брега на реката и в близост до нея, които през XVI век са попадали в границите на махалата (Пеев 1941: 219; Воуков 2013: 132, 158).

6. „Якуб факъх“ [يعقوب فقيه] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Якуб факъх“; „Якуб Факъ“; „Якеб факъ махале“; „Якуб – факъ“ (Бойков 2003: 145; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5). Махала, която се намира в източните поли на Сахат тепе според Хр. Пеев. През 1837 г. е мюсюлманска; през 1883 г. в нея живеят българи, турци, гърци и арменци; в края на века и началото на следващия вече българското население е огромно мнозинство.

7. „Гюл бахча“. Варианти: „Гюл бахче“; „Гюл махале“; „Гюл Бахче“; „Гюлбахча махала“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 11). Махалата е сравнително нова – от последните десетилетия на османското владичество или първите години след него (Шивачев 1996: 94). Тя липсва в османските регистри, така че очевидно е разговорно понятие и става административна единица след 1878 г. Хр. Пеев я поставя югозападно от Сахат тепе, а Алваджиев под източната страна на Бунарджика. Внимателният преглед обаче показва, че локализацията, която дава арх. Пеев е по-точна. Към времето на Освобождението в плана на Илински се вижда, че под източната страна на Бунарджика има гробища и блато. Място има единствено в подножието на Сахат тепе към днешния булевард „Руски“, югозападно от махалата „Аладжа месджид“, където на плана на Илински е обозначена джамия, за която пише и В. Пеев (Пеев 1941: 218). Може да се каже, че ядрото на тази махала е улица „Преслав“ по протежението ѝ покрай тепето. Впоследствие през първите години след Освобождението тя се разраства значително нагоре по хълма и в югоизточна посока. Ако може да се вярва на списъка с избирателните секции през 1883 г.

в тази махала православни българи не са живеели, а само гърци и гръкомани, за които в града е обособена избирателна секция в църквата „Света Марина“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 74). В края на века обаче живеят близо триста гласоподаватели, предимно с български имена (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, а. е. 41, л. 246 – 256).

8. „Джами кебир“ [جمع كبير] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Джами“; „Джами кебир“; „Джами – Кебир“; „Ески джамеиси махале“ (Бойков 2003: 145; ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). Означава „Джамия“ в първия вариант или „Стара джамия“ в останалите. Тази махала е засвидетелствана още през 1472 г. Гр. Бойков предполага въз основа на името, че тя вероятно се е намирала в близост до главния храм „Джумая джамия“, което изглежда напълно логично. Много интересни на този фон обаче са сведенията за локацията на махалата. Хр. Пеев и Н. Алваджиев, при които често има разминавания, единодушно твърдят, че тя се е намирала в района на днешния отдел „Съединение“ на пловдивския Исторически музей, на едноименния площад (Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10). От списъка със секциите за гласоподаване през 1883 г. единственото, което може да се разбере, е че махалата е населена с православни българи и очевидно името е анахронизъм. На мястото е имало джамия – „Конак джамиси“ (Пеев 1941: 218), но „Джумая джамия“ със сигурност е по-стара от нея. Дълго време около построяването на сградата на главната джамия се водиха дискусии, но в публикация през 2012 г. Гр. Бойков доказва, че храмът е построен между 1433 и 1436 г., а при сондажи по време на реставрацията му през 2006 – 2008 г. под основите му не се откриват следи от стари постройки. Авторът също така обяснява убедително защо и как строителството на големия петъчен храм се е забавило с повече от 70-години – процес оказал, се нормален за другите големи градове, зав-

ладени от османците (Бойков 2012: 47 – 52). Остава без отговор обаче един много логичен въпрос – възможно ли е първата джамия в града да е била построена седем десетилетия след завоеването (Сукарев 2008: 83)? Изследователят обобщава османската практика, че до построяването на средищен храм за такъв служи някоя преоборудвана черква в района зад градските стени, а извън тях се строят имаретски комплекси с баня, медресе и кервансарай (Бойков 2012: 47 – 52). За Пловдив обаче сигурни известия за християнски храм, превърнат в джамия няма, а само легендарни такива. Самият Бойков отхвърля местната легенда за такава черква на мястото на Джумая джамия. Какъв би бил другият възможен вариант на фона на запазеното очевидно от старо време име на махалата освен да се предположи, че в този район се е намирал първият мюсюлмански храм в града. Свидетелство в подкрепа на това е, че за строителната дейност на неговия завоевател Лала Шахин паша има достатъчно преки и косвени сведения и на първо място за моста над Марица, позволяващ на войските му по-лесен достъп на запад – основната посока на завоевания и грабежи (Бойков 2012: 41 – 45). Съвсем логично изглежда в близост до това значимо символно и практическо съоръжение да е бил разположен и храмът за първите следовници на Мохамед в града. Иначе сред живущите в махалата има доста видни личности – хаджи Гьока Павлов, Ангел Букорещлиев, Стефан Салганджиев, Стефан Дренски (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, ае 41, л. 24), така че местонахождението може да се прецизира още повече. За хаджи Гьока е известно, че е живял на мястото на автобусната спирка срещу днешния площад „Съединение“, където сега е разположен жилищен блок (по сведения на неговия правнук инж. Димитър Хаджипетров). В три независими източника, махалата Джамии кебир се споменава след махалите „Кутуджилар“ и „Окчулар“ и преди „Гюл бахча“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, ае

41, л. 236 – 246; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 10), от което следва да се заключи, че са в един район. С „Гюл бахча“ обща граница е проблемна, защото махалата лежи отвъд Сахат тепе, но с „Кутуджилар“, „Окчулар“ или и с двете „Джамии кебир“ би трябвало да граничи – вероятно в района между днешните улици „Опълченска“ и „Софроний Врачански“ или по на север, но преди бул. „6 септември“.

9. „Керхане“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Алваджиев 1984: 9 – 10). Името произхожда от персийската дума кярхане, която има две значения: първото е работилница, манифактура, а второто – бордей, публичен дом (Redhouse 2006: 1514). По-вероятно е името на квартала да е свързано с второто, много по-забележително за градското пространство и общество значение, защото не звучи достоверно цял квартал да носи име на работилница, без да се уточни какво се произвежда в нея. Това добре обяснява и защо махалата не се среща в регистри. Единствените по-конкретни данни за местоположението принадлежат на Н. Алваджиев – от стеснението на „Цар Симеоновата градина“ при Турското консулство и „Дома на техниката“, през днешната ул. „Гладстон“ до площад „Гроздов пазар“.⁵ В махалата живеят българи – православни и католици, турци, арменци и гърци (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74). Тъй като в района не могат да се локализират известни от регистриите махали, това е едно от вероятните места за разполагане на една или повече от неустановените такива.

V. МАХАЛИ, ИЗТОЧНО И ЮЖНО ОТ ТРИХЪЛМИЕТО

1. „Чаушоолу сокак“ [جاوش اغلی] (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Като махала „Чаушоолу сокак“ я споменава Хр. Пеев, докато Н. Алваджиев говори за нея като улица (Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 73). Това е днешната улица

⁵ Вж. и схемата от вътрешната страна на корицата.

„Садово“. При Хр. Пеев има някакво объркване, защото той дава почти същата локализация като на махалата Ине ходжа Румян. Ако няма такова, това означава че двете махали са имали за приблизителна обща граница днешната ул. „Митрополит Панарет“, като „Чаушоолу“ се е падала източно, а „Ине ходжа“ западно от нея.

2. „Хаджи Хасан“ [حاجى حسن] (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Това е единственото старо турско наименование на махала административна единица, съхранено в наши дни, макар и частично. Понастоящем разговорната му форма е „Аджисан“. Това е циганският квартал, разположен източно от Трихълмието. Григор Бойков свързва пряко тази махала с появилия се при регистрацията от 1489 г. „Джемаат на циганите“ (Бойков, Гр. 2003, с. 139). Поради неговата популярност и до днес кварталът е безсмислено да се уточнява като местоположение, но във времето между Освобождението и края на века махалата е смесена и в никакъв случай не е преобладаващо циганска или мюсюлманска (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, ае 41, л. 27 – 29 б; оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74). В нея живеят православни българи, арменци, гърци и мюсюлмани. В регистрите за 1837 г. тази махала е вписана при немюсюлманските, така че нейният преобладаващо мюсюлмански и цигански облик е формиран в по-ново време.

3. „Бахшайш ага“ [بحشایش اغا] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Вариант „Бахшаш ага“ (Бойков 2003: 146) в документ от 1695 г. е записана като „Друго име Хаджи Хасан“ (Gökçe 2007: 60). Очевидно под това име се регистрира и отчита мюсюлманската част на махалата, което обяснява защо в ползваните тук османски документи „Хаджи Хасан“ е записана сред немюсюлманските махали.

4. „Барсак махала“. Никола Алваджиев обяснява, че това е циганска махала при гробището „Св Архангел Михаил“ (Алваджиев, 1984: 11). В избирателните списъци също е разположена в източната част на града (ДАПд,

Ф29К, оп. 1, ае 41, л. 32 – 33). Името вероятно идва от турското *бааърсак* – черво. Етимологията може да се свърже с това, че махалата е разположена близо до старите кланици, от които жителите са вземали за храна бързо развалящите се субпродукти, изхвърляни или раздавани безплатно в онези години преди появата на хладилна техника. Тази махала не е част от османското административно деление.

5. „Кирпиччи махала“. Н. Алваджиев я нарича „Кирпич махала“ и я споменава редом с „Барсак махала“ (Алваджиев 1984: 11), разполагайки ги край православната църква на Централните гробища. По отношение на автентичното име е важно да се направи уточнението, че в документ от 1888 г. самото ѝ население я нарича „Керпиччи махала“, което ще рече „Махала на производителите на кирпич“ (ДА – Пловдив, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1: 68).

6. „Къптиян християн“ [قبطيان كفرة] (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Варианти: „Каптиян християн“, „Каптиян Исмиян“, „Каптиан махале“, „Каптян Християн“, „Каптян Християн махала“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 4, 6; Алваджиев 1984: 10). На странното и неразбираемо като етимология име „Каптиян християн“ обръща внимание още Хр. Пеев (Пеев 1942а: 6). Втората дума очевидно означава „християнин“ (Redhouse 2006: 839). В публикацията за етимологията, нямайки името на османотурски пред себе си, предположих, че първият компонент идва от каптан, дума от западен произход, посочен като италиански в речника на Редхаус. Едно от възможните дадени там значения е „всеки европеец“, (Redhouse 2006: 1405). На тази основа се очертаваше примамливата възможност да се потърси латинският квартал на Пловдив, за който пише Евлия Челеби, или преселение на католици от Северозападна България. С наличието на османското изписване истината се оказва по-различна: *къбти* на арабски означава копт или циганин, следователно името на

махалата е „Цигани християни“, или „Цигани неверници“, както е записано в източника.

Махалата се намира в източната част на града – от „Бей месджид“ на юг към „Цариградско шосе“ (Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 10). Не фигурира в избирателните списъци, издадени след 1898 г.

7. „Бююк Лаут“ [بيوك لاغوط] (ВОА, NFS.d. 4411: 2). Варианти: „Биюк Лаут“; „Лаут махале“; „Биюк – Лаут“; „Бююк Лаут“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73 – 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 10). Топонимът е запазен и до днес в името на местността „Лаута“, намираща се в югоизточната част на града, която понастоящем се свързва с едноименния парк, но очевидно е била много голяма. Лаута на турски е името на струнния музикален инструмент лютня (Redhouse 2006: 1622). Махалата се е намирала в района зад църквата „Света Петка нова“ според Хр. Пеев и южно от нея по Н. Алваджиев. И двамата автори я определят като обширна. Границите между тази махала и другата със същото име като втори компонент „Кючюк Лаут“ не са особено ясни. В средата на XVII век махалата е била отделно съществуващо село (ТИБИ VIII 2001: 20, 215), с очевидно много голямо землище, простиращо се дори извън пределите на съвременния град. Понастоящем на няколко метра южно от последните жилища и стопански сгради на район „Тракия“ сред полето се издига хълмът „Лаут тепе“, познат повече на местните жители като „Могилата“.

8. „Кючюк Лаут“ [كوجك لاغوط] Варианти: „Кичук Лаут“; „Кючюк Лаут махале“; „Кючюк Лаут“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Алваджиев 1984: 9). Хр. Пеев не споменава тази махала, но тя присъства в архивни български и турски документи. Населена е с православни и католици българи и гърци. Н. Алваджиев я поставя „от края на Новата махала на юг до фабрика „Каменица“. Според Ст. Шивачев Новата махала заема те-

риториите от Цариградско шосе също до бирената фабрика, т. е. има известно припокриване (Шивачев 1996: 93), но очевидно този автор причислява към нея всички останали католически махали, включително и „Кючюк Лаут“. Махалите в този район – днешният „Каменица 1“ са многобройни и изключително трудни за точно разграничаване. Предвид изнесената информация за „Бююк Лаут“, може да се предположи, че тя е част от споменатото погоре село и се явява по-отдалечена от градското ядро от „Новата махала“, която следва да се търси в района около католическата катедрала и на юг от нея, и вероятно изцяло или частично е разделяла двете махали с името Лаут. Според документа за изборите в 1883 г. в „Кючюк Лаут“ живеят католици, а в „Бююк Лаут“ не. Липсата на „Новата махала“ в този и по-късните избирателни документи с голяма сигурност може да се тълкува, че тя е присъединена към „Кючюк Лаут“. Това обяснява и обстоятелството, че в избирателните списъци в края на века населението на махалата, носещо името „малка“ е по-многобройно от това на „голямата“.

Дори до Втората световна война тези места са били рядко населени и застроени. Аз самият съм родом от този район, познат и до днес под широкото название „Католишката махала“. От баба ми съм чувал, че когато родителите ѝ в края на 30-те години на XX век купили място между днешните ул. „Капитан Райчо“, „Мали Богдан“ и „Хан Аспарух“, това са били все още покрайнини на града с множество градини и лозя. Пъзелът ще се нареди допълнително с изнасянето на данни и за другите махали в района.

9. „Католическа махала“. От ползваните тук източници се среща единствено в документа за 1883 г. (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73 – 74). В регистъра от 1837 г. има махала „Павликян“ (ВОА, NFS.d. 4411: 2), която явно включва всички католически квартали с изключение на „Кючюк Лаут“, вписана до нея.

10. „Хаджи Джоро“. „Хаджи Джоро махале“ се споменава от В. Пеев сред старите махали от османско време (Пеев 1941: 233). От другите източници, ползвани тук, се споменава в поименните избирателни списъци като „Х. Джорова“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, ае 41, л. 49 – 50. Махалата е католическа, това е видно както от името Джоро, типично за пловдивските католици (Сукарев 2017: 129), така и от такива на нейните жители – Йозо, Франчешко, Бенто, Винанко и т. н. Впоследствие името на махалата е прехвърлено на улицата с интересния мотив „Име на богат католик“.⁶ Това е днешната малка уличка „Света Петка“, южно от бул. „Мария Луиза“, силно изменена и намалена от градоустройствени промени през 80-те години на ХХ век.

11. „Гьол махала“. Варианти: „Гюл махала“; „Гьол махале“; „Гьол махала“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73 – 174; Алваджиев 1984: 10). Тази махала може да се обърка с две други, близки по име. Названието „Гюл махала“ се среща в списъка за 1883 г. (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, вж. и Шивачев 1996: 94). Гюл означава роза, но в този списък е спомената и махалата „Гюл бахча“ и то по начин, свидетелстващ че няма объркване между двете махали. По-вероятно е да се касае за грешно изписване на близките по звучене думи гьол и гюл. „Гьол махала“ присъства при Никола Алваджиев, който я дава като различна от друга с подобно име – „Комру гьол“, но от описанията им излиза, че или са на едно и също място, или са в непосредствена близост (Алваджиев 1984: 10). В. Пеев споменава „Гьол махале“ и нищо за „Комру гьол“ (Пеев 1941: 233), а Хр. Пеев обратното (Пеев 1942а: 4). Въпросът се разяснява донякъде от избирателните списъци. Махалите наистина са две и са разположени близо една до друга (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, ае 41, л. 466 – 486, 51 – 52б). Може да се предположи, че са се намирали около два сре-

щуположни бряга на доста обширното езеро в югоизточния край на града, отбелязано в плана на Илински от 1878 г. (НБИВ РЦ I 62). Езерото или блатото, както е обозначено, се дели на три ръкава и всъщност големината му остава неизвестна, защото излиза от чертите на града и контурите му са прекъснати заради легендата на плана. Населението на махалата е основно българокатолическо.

12. „Делинджилер“. Варианти: „Делинджилер“; „Делинджилери махале“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 74; Пеев 1941: 233). Делинджилер на турски означава просяци, напълно обичайно име на селищна част от времето на доиндустриалната епоха. Един от утвърдените начини за квартални наименования тогава е социалното положение на тяхното население. Според списъка от 1883 г. е била населена с българи католици и гърци. В края на века вече гръцки имена почти не се срещат, а махалата в избирателните списъци е поставена преди разгледаната „Гьол махала“ и дадената по-долу „Ибни Касъм маф“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 1, ае 41, л. 46), или югоизточната част на града.

13. „Касап Иван“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 74). Професионалното название касап, т. е. месар, е с арабски произход. От споменаването в документа за 1883 г. се разбира, че махалата е католическа. Липсва в другите свидетелства, ползвани тук. През 1902 г. на този очевидно пословично известен в миналото и жив тогава местен човек е наречена улица № 192 в плана на Й. Шнитер със следния мотив „Името на Ив. Касапина“.⁷

14. „Костооглу улица“ (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 74). Среща се единствено в документа за 1883 г. Интересен случай в развитието на топонимията и на градоустройството в първите години след Освобождението. Наставката, вокализирана на български като -оглу или -оолу на турски, означава син (ТБР: 1952: 412), през Българското възражда-

⁶ ПОС 1902: 23

⁷ ПОС 1902: 23.

не и първите години след Освобождението тя е широко употребявана за образуване на фамилни имена, но впоследствие е заменена от български фамилни окончания (Расиев 2008: 4). Смесването на старото ориенталско ментално и административно разпределение на градското пространство по махали с модерното градско райониране, чиито принципи са възприети след Освобождението, ясно показва настъпващите промени. Населението на махалата е изцяло католическо (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 74), което я поставя категорично в тогавашните югоизточни части на града.

15. „Комру-гьол“ („Комлу гьол“). Среща се при Н. Алваджиев във вариант „Кумру гьол“ и Хр Пеев (Пеев 1942а: 4; Алваджиев 1984: 11). Означава езерото на гургулиците или пясъчното езеро. Като се има предвид, че гургулиците предпочитат да живеят покрай водни площи, както и че в „Записки за България и българите“ Любен Каравелов им отделя специално място, когато описва Пловдив, по-сигурен изглежда първият вариант на името. Разположението вероятно е на езерото в югоизточната част на града, където е и Гьол махала.

VI. МАХАЛИ НА БУНАРДЖИКА

1. „Бунар махала“. Варианти: „Бунаррь“; „Хаджъ Бунаррь“; „Бунар махале“ (Бойков 2003: 146; Пеев 1941: 233). Името на тази махала се среща при първите регистрации в различни варианти, но винаги ясно указващи, че местоположението ѝ е на или в близост до хълма Бунарджик. Вероятно се е намирала някъде в северното подножие, тъй като то е най-близо до другите части на града и както може да се види от плана на Илински в годините около Освобождението само тази страна е обитаема. Там се намира и изворът, на който е наречен хълмът. Доста рано махалата изчезва от регистрите, вероятно сливайки се със съседната от север „Мюселе“, но названието

се е запазило в местните представи и говор, както свидетелства Васил Пеев.

2. Друга „Гьол махала“. Може да се предполага, че е съществувала и друга махала със същото име и точно тя е спомената от В. Пеев (Пеев 1941: 233), който не дава местоположения на махалите, чиито имена изрежда, но пише за „Гьол махале джамиси“ – върху североизточния ъгъл на мястото, на което е построена прогимназията „Антим I“ (Пеев 1941: 217). Мястото е значително отдалечено от другата махала със същото име, намира се достатъчно далеч и от махалата „Гюл бахча“, за да е възможно объркване и с нея, а доста близо е разположено другото голямо блато в чертите на града, както е видно в плана на Илински – между Бунарджика и Марково тепе от запад и приблизително днешната ул. „Виктор Юго“ (някогашна „Цар Светослав“ и „Академик Державин“) от изток. Блатото не е в непосредствено съседство до тази махала, за която засега не са налични други данни, но покрай него е най-близкият път за останалите части на града, така че името е напълно логично. Джамията и махалата не са обозначени в плановете на Илински и Шнитер, до този момент други сведения за тях не са налични, така че засега съществуването на махалата остава хипотеза.

3. „Кум сокак махале“. Както може да се съди по името, това е улица. Намира се от северната страна на Бунарджика и по неговото име е преименувана през 1902 г. на „Изворна“.⁸ Това е днешната улица „Генерал Данаил Николаев“.

4. „Мусала“ [مصلا] (ВОА, NFS.d. 4410: 2). Варианти: „Мусала“; „Мусалла“; „Мюселле“; „Мюселе махале“; „Мюселе“; „Мюселле“ (Бойков 2003: 146; (ДАПд, Ф. 29К, оп. 4, а. е. 1, л. 73, 74; Пеев 1941: 233; Пеев 1942а: 5; Алваджиев 1984: 11). Мусала от арабски означава място за молитва на открито, точно от тази дума произлиза името на най-високия връх в

⁸ ПОС: 11.

България. Името е разчетено с тази вокализация от Гр. Бойков (Бойков 2003: 147). Старото име очевидно се е помнело, но в говора през следващите столетия се е изменило на „Мюселле“, както пише В. Пеев (Пеев 1941: 211), вероятно заради фонетичните особености на турския език, а може би и под влияние на българския. Махалата се е намирала в района на днешния площад „Кочо Честеменски“ и оттам към подножието на Бунарджика. Една от улиците в района и до днес носи името „Мусала“.

ВИИ. МАХАЛИ С НЕУСТАНОВЕНО ПОЛОЖЕНИЕ

„Хараджъ Хамза“ [خرجى حمزه]; „Идрис ходжа“ [ادريس خواجه]; „Джунейд факъх“ [فقيه]; „Мекке месджид“ [مكة مسجد]; „Хаджъ Дургуд“ [حاجى دورغوط] (BOA, NFS.d. 4410: 2). За разположението на тези махали в чертите на града не може да се каже нищо на този етап. Първите две от изброените са регистрирани още през 1472 г., а четвъртата вероятно през 1489 г. (Бойков 2003: 145,146). За „Хараджъ Хамза“ Гр. Бойков посочва, че се е намирала в центъра на града и има три месджида (Boikov 2013: 111), но други данни за местоположението не са приведени. В приложения в края на плана авторът я локализира в района на административната сграда на днешната община Родопи (Boikov 2013: 364). Там някъде трябва да е границата на махалите „Окчулар“ и „Джами кебир“ във времето на разглеждания тук период, като изглежда, че „Хараджъ Хамза“ след Освобождението престава да съществува. Останалите са от по-ново време, но също със сигурност са съществували продължително, така че и за едните, и за другите тук, както и за всички останали, се очаква да се намерят известия за уточняване на границите им в пространството на Пловдив.

Както може да се види, голямото мнозинство от махалите дори в един първоначален етап на тяхното изследване намират своята приблизителна, а в много случаи и доста точ-

на локализация. Изследването тепърва предстои да се разгръща, но основната методология на неговото провеждане е представена на тези страници. Съчетаването на османските документи с такива на българската местна власт, която като функционален приемник на старата турска администрация запазва задълго голяма част от терминологията и начина на работа, дава възможност резултатно да се изследват интересни детайли от миналото на града, както и да се разкрие наяве османско наследство в историческите и културни пластове. Там където документите не дават достатъчна информация могат да бъдат ефикасни други източници, типични за краеведческите проучвания – теренни обхождания и разговори с по-възрастни пловдивчани.

За много от махалите може да се напишат отделни проучвания, даже цели монографии. По локализация на пловдивските махали предстои още много работа, но перспективите са добри, тъй като тепърва ще се привличат източници от първите години след Освобождението, когато османското наследство е още живо, както и от няколкото столетия, през които то се формира.

Документите, в които имената на махалите са записани на български, повечето или от турски, или турцизирани, са важен източник, защото предават най-ясно звученото към момента на записване, като отразяват фонетичните и морфологични трансформации, внесени от увеличаващото се българско население на града. Такова нещо не може да се каже за източниците на османотурски, особено регистрите, защото при тях традицията на записване на турски, арабски и персийски думи в повечето случаи се пази, въпреки вероятните промени в изговора в по-ново време, а българските и другите чужди думи, обикновено остават с неясна вокализация. Обстоятелството, че при предаването на всички турски имена се срещат многобройни български варианти, говори за това, как оригиналните фор-

ми се променят след Освобождението и постепенно повечето са и изхвърлени от употреба и забравени. Очевидно е, че на автори като В. Пеев, Хр. Пеев и Н. Алваджиев, които са родени съответно през 1887 г., 1893 г. и 1900 г., османските имена са чужди и непонятни, а те имат интерес да ги проучат и запазят, което не е типично за по-голямата част от българското общество и добре обяснява изчезването на почти всички понастоящем.

Популяризацията на османското културно наследство е предпоставка за ползи не само в научно, образователно и познавателно отношение, но и във връзка с бъдещото стопанско развитие на града. Османският период в историята на Пловдив (с изключение на Възраждането) е незаслужено пренебрегван на ниво местна власт и културни институции, а оттам и от туристическия бизнес. Археолозите в повечето случаи не проявяват интерес към находките от XV – XVIII век, защото техните специалности не се простират по-напред от края на средновековната българска държава. По нормативна уредба за османското наследство (след XV век) отговарят историческите и етнографските музеи, в тях обаче също рядко се намират компетентни специалисти. Институт „Старинен Пловдив“, който би трябвало да обедини научно-изследователския подход към културното наследство и възможностите от него да се извличат финансови приходи, също няма как да работи пълноценно в тази насока. Известно е, (и изложено дотук го потвърждава), че османското наследство в неговата мюсюлманска форма, се намира предимно извън границите на Трихълмието.

Даденостите, които някогашният Филебе притежава, са потенциал за превръщането му в много по-значима туристическа дестинация отколкото градът е сега. Обогащането на знанията и информацията за периода XV – XIX век при подходяща връзка между културните и научни институции и ръководните среди в туристическия бранш би могло

да способства за увеличаване на посещенията и финансовите постъпления от тях. Очевидна е нуждата да се преодолеят старите предразсъдъци към османското наследство, безспорна част от българското културно-историческо такова, с винаги актуално значение. Неговото познаване дава отговор на много въпроси за съвременната градска среда, езика, поведението и манталитета на нейните обитатели.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Алваджиев 1984:** Никола Алваджиев. *Пловдивска хроника*. Пловдив: Христо Г. Данов, 1984. [Nikola Alvadzhiev. *Plovdivska hronika*. Plovdiv: Hristo G. Danov, 1984.]
- Андреев 2013:** Стефан Андреев. *Речник на селищни имена в България и названия на административно – териториални единици в българските земи през XV – началото на XX век*. София: ДА „Архиви“ 2013 [Stefan Andreev. *Rechnik na selishtni imena v Balgaria i nazvania na administrativno – teritorialni edinitsi v balgarskite zemi prez XV – nachaloto na XX vek*. Sofia: DA „Arhivi“]
- Бойков 2003:** Григор Бойков. Етно-религиозният облик на османския град Филибе – края на XV – началото на XVI век. – В: *Балкански идентичности. Ч. III*. Съст. Е. Радусhev, Ст. Фетваджиева. София: Институт за изследване на интеграцията, 2003, 130 – 151. [Grigor Boykov. *Etno-religiozniyat oblik na osmanskia grad Filibe – kraia na XV – nachaloto na XVI vek*. – V: *Balkanski identichnosti. Ch. III*. Sast. E. Radushev, St. Fetvadžieva. Sofia: Institut za izsledvane na integratsiyata, 2003, 130 – 151.]
- Бойков 2008:** Григор Бойков. *Татар Пазарджик от основаването на града до края на XVII век. Изследвания и документи*. София: Amicitia, 2008. [Grigor Boykov. *Tatar Pazardzhik ot osnovavaneto na grada do kraia na XVII vek. Izsledvania i dokumenti*. Sofia: Amicitia, 2008.]
- Бойков 2012:** „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в. Население, градоустройство, архитектура. – *ГРИМ-Пд* 2012, 39 – 67. [Grigor Boykov. „Osmanizatsiyata“ na Plovdiv (Filibe) prez XV v. Naselenie, gradoustroystvo, arhitektura. – GRIMPd, 2012, 39 – 67.]
- Велчев 2005:** Йордан Велчев. *Градът или между Изтока и Запада XIV – XVII век*. София: ИК ЖАНЕТ 45, 2005. [Yordan Velchev. *Gradat ili mezhdu Iztoka i Zapada XIV – XVII vek*. Sofia: IK ZHANET 45, 2005.]
- Геров 1901:** Найден Геров. *Речник на българският език. Ч. 4*. Пловдив: Дружествена печатница „Съгласие“, 1901. [Nayden Gerov. *Rechnik na balgarskiy ezik, Ch. 4*. Plovdiv: Druzhestvena pechatnitsa „Saglasie“, 1901.]
- Геров 1904:** Найден Геров. *Речник на българският език. Ч. 5*. Пловдив: Дружествена печатница „Съгласие“, 1904. [Nayden Gerov. *Rechnik na balgarskiy ezik. Ch. 4*. Plovdiv: Druzhestvena pechatnitsa „Saglasie“, 1904.]
- Димитрова 2019:** Десислава Димитрова. „По махалата ще ги познаете“ (По примера на Филибе през XVI – XVII век). – В: *Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. д-р Красимира Мутаfoва. Годишник на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*, 2018, II (XXXIV), 147 – 162. [Desislava Dimitrova. „Po mahalata shte gi poznaete“ (Po primera na Filibe prez XVI – XVII vek). – V: *Izsledvania v chest na 60-godishninata na prof. d-r Krasimira Mutafova Godishnik na Istoricheskia fakultet na VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“*, 2018, II (XXXIV), 147 – 162.]
- Кесякова и др. 1999:** Елена Кесякова, Александър Пижев, Стефан Шивачев, Недялка Петрова. *Книга за Пловдив*. Пловдив, Полиграф, Пловдив, 1999 [Elena Kesyakova, Aleksandar Pizhev, Stefan Shivachev, Nedyalka Petrova. *Kniga za Plovdiv*. Plovdiv, Poligraf, Plovdiv, 1999]
- Митева 2017:** Иванка Митева. *Градоустройство и модерност: Пловдив в навече-*

- рието на XX век – ИПр, 2017, 3-4, 187 – 209. [Ivanka Miteva. Gradoustroystvo i modernost: Plovdiv v navecherieto na XX vek – IPr, 2017, 3-4, 187 – 209.]
- Пеев 1941:** Васил Пеев. *Град Пловдив. Минало и настояще*. Пловдив: Пловдивско археологическо дружество, 1941. [Vasil Peev. *Grad Plovdiv. Minalo i nastoyashte*. Plovdiv: Plovdivsko arheologicheskoto druzhestvo, 1941.]
- Пеев 1942:** Христо Пеев. Бележки върху житната и оризова търговия в Пловдив през XVII и XVIII в. – *Пловдивски общински вестник*, 277 – 278, 31. 01. 1942, 14 – 15. [Hristo Peev. Belezhki varhu zhitnata i orizova targovia v Plovdiv prez XVII i XVIII v. – *Plovdivski obshtinski vestnik*, 277 – 278, 31. 01. 1942, 14 – 15.]
- Пеев 1942а:** Христо Пеев. Старите пловдивски махали – *Пловдивски общински вестник*, 279, 20. 02. 1942, 4 – 6. [Hristo Peev. Starite plovdivski mahali – *Plovdivski obshtinski vestnik*, 279, 20. 02. 1942, 4 – 6.]
- Пижев и др. 2014 :** Александър Пижев, Видин Сукарев, Стефан Шивачев. *История на Община Пловдив (1878 – 1989)*. Пловдив: Тафпринт, 2014. [Aleksandar Pizhev, Vidin Sukarev, Stefan Shivachev. *Istoria na Obshtina Plovdiv (1878 – 1989)*. Plovdiv: Tafprint, 2014.]
- Расиев 2008:** Турхан Расиев. Български фамилни имена от турски, арабски и персийски произход. Варна: Издателство ЗОГРАФ [2008]. [Turhan Rasiev. *Balgarski familni imena ot turski, arabski i persiyski proizvod*. Varna: Izdatelstvo ZOGRAF [2008].]
- Стойков 1959:** Руси Стойков. За някои неясноти и грешки в поселищната ни литература – ИПр, 1959, 1, 104 – 110. [Za nyakoi neyasnoti i greshki v poselishtnata ni literatura – IPr, 1959, 1, 104 – 110.]
- Сукарев 2017:** Видин Сукарев. „Голямата война“ и местата на памет за жертвите на малките местни общности в Пловдив. Проблеми и перспективи на изследване – ИПр, 2017, 1 – 2, 112 – 138. [Vidin Sukarev. „Golyamata vojna“ i mestata na pamet za zhertvite na malkite mestni obshtnosti v Plovdiv. Problemi i perspektivi na izsledvane – IPr, 2017, 1 – 2, 112 – 138.]
- Сукарев 2017а:** Видин Сукарев. Чифликът на Майор Райчо Николов в пловдивското градско пространство. – ГРИМПд, 2017, 129 – 136. [Vidin Sukarev. Chiflikat na Mayor Raycho Nikolov v plovdivskoto gradsko prostranstvo – GRIMPd, 2017, 129 – 136].
- Сукарев 2020:** Историческо развитие и актуално състояние на османското наследство в топонимията на българските градове. По примера със старите махали в Пловдив. – В: *Сборник в чест на 65-годишнината на доц. Стефан Йорданов* (Под печат) [Vidin Sukarev. *Istorighesko razvities i aktualno sastoyanie na osmanskoto nasledstvo v toponimiyata na balgarskite gradove. Po primera sas starite mahali v Plovdiv*. – V: *Sbornik v chest na 65-godishninata na dots. Stefan Yordanov* (Pod pechat).]
- Шивачев 1996:** Стефан Шивачев. Космополитен град. Махали и квартали в най-ново време – В: *Очерци из историята на Пловдив. Ч. I*. Съст. Ст. Шивачев. Пловдив: „Полиграфия“ АД, 1996. [Stefan Shivachev. *Kosmopoliten grad. Mahali i kvartali v nay-novo vreme* – V: *Ochertsy iz istoriyata na Plovdiv. Ch. I*. Sast. St. Shivachev. Plovdiv: „Poligrafia“ AD, 1996.]
- Шивачев 2018:** *Ролята на Община Пловдив за развитието на града през периода 1886 – 1944 г.* Дисертация на Стефан Николов Шивачев за присъждане на

- образователна и научна степен „доктор по история“ – ГРИМП, 2018 [Stefan Shivachev. *Rolyata na Obshtina Plovdiv za razvitiето na grada prez perioda 1886 – 1944 g.* Disertatsiya na Stefan Nikolov Shivachev za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stепен „doktor po istoriya“ – GRIMP, 2018.]
- Boykov, Kiprovska 2000:** Grigor Boykov, Maria Kiprovska. The Ottoman Philippopolis (Filibe) during the Second Half of the 15th c. – *BHR*, 34 (2000), 3 – 4, 112 – 138.
- Boykov 2013:** Grigor Boykov. Mastering the Conquered Space: Resurrection of Urban Life in Ottoman Upper Thrace (14th – 17th c.), Bilkent University, Ankara, 2013. <https://core.ac.uk/download/pdf/52926249.pdf> (достъпен 7 декември, 2020).
- Gökçe 2000:** Turan Gökçe. XV-XVII. Yüzyıllarda Filibe Şehri Nüfusuna Dair Bazı Tespitler” – In: *Society DİOS Organizes an International Conference “Ethnoses and Cultures on the Balkans”*. *Actes of the Conference*, Vol. 2. Sofia, 2000, 167 – 190.
- Gökçe 2005:** Turan Gökçe. XVII. Yüzyılda Filibe Şehrinin Demografik Yapısı – In: *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, Eskişehir, Bildiriler Kitabı, Osmangazi Üniversitesi*. Eskişehir, 2005, 49 – 64.
- Gökçe 2007:** Turan Gökçe. 1695 Tarihli Mufassal Avârız Defterine Göre Filibe Kazâsında Nüfus ve Yerleşme Düzeni – *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII (2007), 2, 53 – 107.
- Hacısalıhoğlu 2003:** Neriman Ersoy Hacısalıhoğlu. XIX. Yüzyılda Filibe şehri (1839 – 1876). İstanbul 2003. (Непубликувана дисертация).
- Kahraman, Dağlı 2006:** Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (Eds.). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya – Kayseri – Antakya – Şam – Urfa Maraş – Sivas – Gazze – Sofya – Edirne*. 3. Cilt 2. Kitap. İstanbul: YKY, 2006
- Karta 2006:** Nurullah Karta XV. ve XVI. Yüzyıllarda Filibe şehrinde iktisadi hayat ve meslek grupları – *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 8 (2006), 2, 146 – 173.
- Redhouse 2006:** James Redhouse. *A Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006.
- Списък на съкращенията (Abbreviations)**
- ГРИМПд:** Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив.
- ДАПд:** Държавен архив – Пловдив.
- ИПр:** Исторически преглед, София.
- НБИВ:** Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив.
- ПОС:** Пловдивски общински сборник, Пловдив.
- РИМПд, Ф. 06:** Регионален исторически музей – Пловдив, Фонд 07 „Документи“.
- РИМПд, Ф. 15:** Регионален исторически музей – Пловдив, Фонд 15 „Обменен – документи“.
- ТБР 1952:** *Турско-български речник*. София: БАН, 1952.
- ТИБИ III:** Турски извори за българската история. Т. III. София: Българска академия на науките, 1972.
- ТИБИ VIII:** Турски извори за българската история. Т. VIII. София: Главно управление на архивите, 2001.
- BHR:** Bulgarian Historical Review, Sofia.
- Гл. ас. д-р Видин Сукарев,**
Регионален исторически музей – Пловдив,
Аграрен университет – Пловдив
vsukarev@gmail.com

**„ИМПЕРИИ И ИМПЕРСКО НАСЛЕДСТВО НА БАЛКАНИТЕ“.
СБОРНИК В ЧЕСТ НА 70-ГОДИШНИНАТА
НА ПРОФ. ЛЮДМИЛ СПАСОВ, ТОМ. I – II.
СЪСТ. ДИМИТЪР В. ДИМИТРОВ, СИМЕОН КАЦАРОВ,
РУСАЛЕНА ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, ДАМЯН БОРИСОВ.
ПЛОВДИВ: ФОНДАЦИЯ „БЪЛГАРСКО ИСТОРИЧЕСКО
НАСЛЕДСТВО“, 2019, 318 / 522 С.
ISBN: 978-954-8536-32-5 / ISBN: 978-954-8536-33-2**

Кристиян Лъсков

**“EMPIRES AND IMPERIAL LEGACY IN THE BALKANS”.
A COLLECTION IN HONOUR
OF PROF. LJUDMIL SPASOV’S 70TH ANNIVERSARY, V. I – II.
EDS. DIMITAR V. DIMITROV, SIMEON KATSAROV,
RUSALENA PENDJEKOVA-HRISTEVA, DAMYAN BORISOV.
PLOVDIV: BULGARIAN HISTORICAL HERITAGE
FOUNDATION, 2019, 318 / 522 P.
ISBN: 978-954-8536-32-5 / ISBN: 978-954-8536-33-2**

Kristiyan Laskov

Сред вълнуващите събития в академичния календар на изминалата 2019 година подобаващо място зае международната научна конференция по случай 70-годишнината на проф. дин Людмил Спасов, проведена в средата на месец ноември. Среща на впечатляващия форум си дадоха учени и преподаватели от девет български университета, от няколко научни центъра и института при Българската академия на науките, от Националния и от много регионални исторически музеи, от Военна академия, Държавната агенция „Архиви“ и др. Сред участниците бяха така също колеги и приятели на проф. Спасов от Франция, Полша, Русия, Гърция и Италия. Домакините и организаторите на събитието от Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ обединиха представените доклади и увенчаха ползотворните дни от конференцията с публикуването на сборник в

два отделни книжни тома. Заглавието на сборника и наслов на конференцията – „Империи и имперско наследство на Балканите“, отразява именно научните интереси и търсения на юбиляра. Богатото и разнообразно съдържание от общо 55 статии в 840 печатни страници от своя страна пък демонстрира високото признание към проф. Спасов от страна на научната гилдия у дома и в чужбина. Двата тома на сборника са хронологически и тематично обособени в подзаглавията „Античност и Средновековие“ и „Ново време и съвремие“.

С три уводни статии на том I читателите са поведени през седемдесетте лета от житейския път на професор Спасов. В първата от тях Тодор Радев разкрива богатото академично наследство и кариерно развитие на юбиляра, а във втората Пламен Павлов извежда на преден план неговата активна обществена и популяризаторска дейност. В традиционен стил Йорданска Спасова представя био-библиография на проф. Спасов с поместен подробен списък от негови близо 150 труда. Останалите 20 статии от този първи том са отнесени до научноизследователската проблематика на Античността и Средновековието.

Статията на Георги Митрев разглежда похода на одриския цар Ситалк срещу пеоните в контекста на цялостната обстановка по западната граница на Одриското царство и отношенията с македонския владетел Пердика II. Материалът на Живко Жеков, пети по ред в тома, се фокусира върху римската имперска стратегия по отношение на пътната инфраструктура на Балканите, с акцент върху диагоналния път Via Militaris. Следващ е текстът на Николай Хрисимов, който разглежда положението на северозападните български земи през IX век, въз основа на стари и по-нови археологически проучвания. В статията на Николай Кънев е осмислена употребата на понятието империя по отношение на Първата българска държава. Изследването на Камен Станев представя един обобщаващ поглед над демографските процеси в контекста на целенасочената

колонизаторска политика в ранносредновековната българска държава. Със статията на Янко Христов е направен опит за задълбочен анализ на епистолярната кореспонденция между патриарх Николай Мистик и цар Симеон I по отношение сведенията за попаднали в плен византийски поданици през първите десетилетия на X век. Следваща по ред е публикацията *Ролята на светите реликви във военните походи на Византия (X – XI век)* на Кристиан Лъсков. В материала на Донка Радева се разглежда ролята на павликяните като военен фактор от особен интерес за българските и византийски владетели. В труда на Месут Али е представена хронологическата линия, политическата нишка и стратегическите предпоставки, довели до катастрофалното поражение за ромеите при Мариокефалон (1176). В своята статия М. Каймакамова преосмисля представата за Българското царство, пречупена през погледа на *Българския апокрифен летопис*. Чрез доклада си Анелия Маркова прави опит за подреждане на хронологията и изясняването на някои дискуссионни моменти при въстанието на Петър и Асен. Сашка Георгиева излага своите наблюдения върху йерархизирането на принципите в брачната дипломация на българските владетели през Средновековието. В статията на Румяна Комсалова са изведени обединителните и интегриращи политики на балканските средновековни владетели в хода на техните териториални разширения. Материалът на Петър Ангелов разглежда и дава оценка на позицията на цар Иван Александър при присвояването на царската титла от страна на Стефан Душан. Статията на Елена Костова е посветена на двустранните икономически отношения между Дубровник и османците през третото десетилетие на XV век. Изследването на Владимир Ангелов обръща внимание на късновизантийския автор Лаоник Халкокондил като извор за погиването на Ромейската империя. Фокусът в статията на Димо Чешмеджиев пада върху историята на манастира „Благовещение Богородично“ в Кичево. Публикацията на Дамян

Борисов представлява опит за реконструиране на демографския профил и селищна структура през първата половина на XVI век в Северна Тракия. Специално внимание на архитектурата на Ески джамия в Ямбол е обвърнато в статията на Жулиета Гюлева. Най-сетне работата на Русалена Пенджекова-Христева акцентира върху участието на именития медиевист акад. Иван Дуйчев в работата на Българската археографска комисия.

Вторият том от сборника, с подзаглавие „Ново време и съвремие“, обединява тематично цели 32 статии. Първата статия, с автор Любомир Кръстев, е посветена на отзвук в Британия от Кримската война. Интерес представляват и наблюденията на Видин Сукарев спрямо няколко паметника от Тъмръш като късни свидетелства от времето на Османската империя. Културно-историческото наследство като част от работата на видния архитект Леон Филипков е в центъра на изследването на Атанаска Стамболийска. В следващата по ред статия, Тотка Григорова прави опит за художествена интерпретация на иконографията на светите братя Кирил и Методий от Панагюрище. Материалът на Стефан Шивачев обръща внимание на руското имперско управление в Пловдив, непосредствено след освобождението на града. Томът продължава с работата на Радослав Мишев, който прави съпоставителен преглед на дипломатическите отношения между България и Австро-Унгария до Първата световна война. Дипломатическото австро-руско напрежение на Балканите и дейността на Радославистката партия между 1887 и 1899 г. са във фокуса на изследването на Бисер Георгиев. Държавността в Източна Румелия, видяна през архивите, е темата в труда на Станислав Боянов. Политическите пристрастия на една рускиня в България – Анастасия Головина, са поставени от Калчо Калчев в основата на една по-широка панорама на българския политически живот. В статията си Тодор Радев извежда борбата на българската дипломация срещу големите имперски интереси на Балканите в

началото на ХХ век. Просопографско изследване на българските дипломати в Цариград ни е представено от Алека Стрцова. Вътрешнополитическото напрежение в България между цар Фердинанд и правителството и тяхното отношение към избухналия световен конфликт през 1914 г. са разгледани от Димитър Саздов. Друг аспект от отношенията с Русия на Балканите е анализиран от Любка Найденова, която се спира на политиката на Либералната партия към Руската империя в периода 1911 – 1913 г. Фокусът в изследването на Ярослав Рубаха също е насочен към сложната геополитика на Балканите през призмата на дипломатическите отношения между България и Великите сили в първите години на Голямата война. В следващия материал Ваня Иванова разглежда държавната политика по преименуването на селищата в Източните Родопи през периода 1925 – 1934 г. Статията на Румяна Първанова обръща внимание на образа на България през 1928 г. през призмата на британската дипломатическа мисия. Увеличаващият се интерес на Китай към Балканите след Първата световна война е обект на изследване от страна на Йордан Баев. В труда на Милен Вълчев е разгледана цялостната обществена роля на руската емиграция в Харманлийския район между двете световни войни. Акцентът в публикацията на Анна Кочанкова е поставен върху гъвкавостта на съветската политика при конституционните промени в България в края на 40-те години. На съперничеството между фактическите съюзници САЩ и СССР в последните години от Втората световна война за влияние в България се спира Витка Тошкова. В анализа си Татяна Волокитина засяга съветската политика в Източна Европа след края на Втората световна война. Аспект от този проблем е разработен от Веселина Узунова, която се спира на съветската политика и човешките права, отразени в архивното наследство на ДА – Хасково. Оценка на политическата фигура на Вълко Червенков и неговата роля след 1944 г. откриваме в публикацията на Любомир Огнянов. Изследването на Мирена Мито-

ва е посветено на Пловдивския международен панаир във времената на Студената война. С ролята на САЩ в сближаването между Югославия и Гърция като част от цялостната американска политика за противодействие на комунизма в Югоизточна Европа ни запознава в статията си Димитър Добрев. Следващият по ред материал, с автор Николай Кочанков, разглежда европейския и българския отзвук от рухването на Чехословакия през 1939 г. В своята публикация Методи Крумов представя отношението на Градския народен съвет на Пловдив към османските паметници в града през социализма. Статията на Стефан Симеонов ни разкрива структурната динамика и промени в службите за сигурност на балканските държави, които настъпват след края на Студената война. В по-ново време е отнесена работата на Рената Розбицка, която извежда на преден план ролята на Руската федерация в Черноморския басейн през призмата на полския печат. Съвместната статия на Анета Донева и Желязко Стоянов прави опит за оценка на общото развитие на велики сили като Китай и Русия. Никола Аврейски обръща особено внимание на външните интереси и историята зад негативния образ на Балканите в международните отношения. Като автор на последната статия от сборника, Адриана Нейкова разглежда динамичното развитие на компютърната архивистика и предизвикателствата, пред които тя е изправена.

Материалите от двата тома на сборника, посветен на проф. Л. Спасов, демонстрират разнообразие от изследователски търсения и научни подходи. Те се характеризират със съществени приноси върху отделни въпроси и важни обобщения на по-стари и актуални историографски проблеми. Тематичното разнообразие и широкоаспектността им, от друга страна, гарантират широка читателска аудитория у нас и в чужбина. Усилията на съставителите Димитър В. Димитров, Симеон К. Кацаров, Русалена В. Пенджекова-Христева и Дамян Б. Борисов са белязани от образцов професионализъм и заслужават висока оценка.

ВЛАДИМИР БАЛЧЕВ НА 70 ГОДИНИ

Видин Сукарев

Владимир Балчев е роден на 17 юли 1950 г. в Габрово. Завършва Българска филология във Великотърновския университет. Работи в Националния музей на образованието в родния си град, впоследствие и на други места, но създава името си на изследовател като служител на Държавен архив – Пловдив.

По време на дългите години в контакт с хиляди архивни единици и милиони страници натрупва огромни познания за миналото на града и множество други, свързани с него въпроси.

Изследователските интереси на колежата през годините се променят. Първона-

чално, вследствие на своето университетско образование, той се насочва към книжовните паметници от XV – XVIII век. Публикува резултатите от своите проучвания в различни специализирани периодични издания, но неговата литературна страст, вдъхновение и езиково тласкат отвъд ограниченията на научния стил, оформление и изразни средства. Затова от същото време (80-те години на XX век) той се обръща към съществуващото тогава литературно списание „Тракия“ с главен редактор Николай Хайтов, в което излизат множество работи на младото тогава и много перспективно поколение негови връстници пловдивски писатели и поети. В това списание Балчев отпечатва множество популярни материали, плод на неговите проучвания. Първата му научна публикация за миналото на Пловдив е посветена на името на града по време на османското владичество и не е загубила своята актуалност и днес. За съжаление на пловдивските, а и на българските академични среди, авторът не продължава със заниманията в сферата на късносредновековната и ранновъзрожденска българска литература.

От ръкописите Балчев насочва интереса си към литературната и културна история през XIX и началото на XX век, църковните борби, живота и дейността на различни исторически личности – възрожденски дейци и строители на следосвобожденска България. По-късно се специализира в проучването на стари фотографии и географски карти, без да спира работата си върху различни аспекти на историята на Пловдив и околните селища. Той е автор на десетки изложби от документи и снимки, съставител на албуми, каталози, пътеводители и сборници; статиите му в печатни и електронни медии са безчет. След пенсионирането си в Архива става важна част от екипа на Общински институт „Старинен Пловдив“. През последното десетилетие самостоятелно и в съавторство той публикува

три интересни популярни книги за миналото на града:

Балчев, Вл., Петков, П. З. *Забравеният град. Записки за Пловдив*. Пловдив: ИК „Хермес“, 2012;

Балчев, Вл. *Пловдив – другият бряг на Европа*. Пловдив: Жанет 45, 2014;

Балчев, Вл. *Пловдив по следите на отминалото*. Пловдив: ИК „Хермес“, 2017.

От години Вл. Балчев проучва задълбочено картографската и документална информация за селищата в района на Пловдив по време на османското владичество.

Неговата компетентност е всепризната сред пловдивската изследователска общност. На практика няма колега, проучващ спектъра от първите векове на османското владичество до най-ново време, който да не е получавал помощ от Вл. Балчев под форма на съвет, писмен или визуален документ (обикновено и в трите форми) – винаги безкористно и с усмивка. Искрено пожелавам на Владимир Балчев, здраве, сили и вдъхновение, за да изведе до още по-високо ниво своето реноме на познавач и изследовател!

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА ПО-ВАЖНИ НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ НА ВЛАДИМИР БАЛЧЕВ

- Два дамаскински сборника от Габрово. – Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“ – София, XVI (XXII) (1981), 335 – 353.
- Нови сведения за ранното творчество на Петко Славейков. – Литературна мисъл, 1981, 1, 159 – 177.
- Болгарска граматика на Неофит Рилски и едно нейно допълнение. – Език и Литература, 1982, 3, 23 – 39.
- Поетическите опити на Неофит Бозвели от 30-те години на XIX в. – Литературна мисъл, 1984, 7, 138 – 156.
- Името на Пловдив и българската книжовна традиция по време на османското владичество. – Известия на музеите в Южна България, 11 (1985), 137 – 147.
- (Съставител) Пловдив и побратимените градове. Каталог на документи. Пловдив: Окръжен държавен архив, 1985.
- Книжовни прояви в Карлово и Карловско през периода от XVII до началните десетилетия на XIX век. – Информационно-документален сборник. ОДА – Пловдив, том I. Пловдив, 1987, 121 – 144.
- Невключени в печатните описи приписки като извор за историята на Пловдивския край през XVII – XVIII в. – В: Специфични документи в състава на Държавния архивен фонд – придобиване, обработка и използване. ГУА, Клуб на ТНТМ. София, 1987, 15 – 24.
- Идеята за първото българско изложение. – Архивен преглед, 1991, 4, 55 – 60.
- Двама пловдивски художници, участници в Балканската война. – Информационно-документален сборник. Държавен архив – Пловдив, том IV. Балканската война 1912–1913 г. Пловдив, 1992, 87 – 94.
- Будителят Неофит Рилски в светлината на новооткрити свидетелства. – Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Филология, 2000, 1, 711 – 724.
- Изборът на Стобийски епископ Кирил за Пловдивски митрополит – В: Сборник в чест на Кирил Патриарх Български по случай 100 години от рождението и 30 години от неговата смърт. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2001, 26 – 32.
- Неизвестен дамаскински сборник от края на XVIII век. – *Rodopica*, 3 (2002), 1 – 2, 335 – 340.
- Изграждане на Пловдив като панаирен център. – Архивен преглед, 2002, 1-2, 35 – 43.
- Приписки, свързани с габровските възрожденски храмове и манастири. – Архивен преглед, 2005, 1 – 2, 117 – 120.
- Новооткрити писма за дейността на Пловдивската митрополия след потушаване на Априлското въстание. – Известия на държавните архиви, 91 (2006), 65 – 132.
- (Съставител съвместно с Недялка Петрова) Недко Дончов Каблешков – юрист и общественик (1867 – 1964): Архивен фонд N 1208 К. Пловдив: Вион, 2006.
- Постижения и проблеми на информационното обслужване със съхранените фотодокументи в държавен архив – Пловдив. – Архивен преглед, 2007, 3 – 4, 37 – 40.
- Политическото разединение и идеята за издигане на национален паметник на Съединението – Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив, 2010, 186 – 190.
- Средните Родопи на старите географски карти. – Родопи, 2011, 5 – 6, 57 – 63.
- Асеновградският край в старите географски карти от 1450 г. до края на XIX век. – В: Стенимахос, Станимака, Асеновград. Принос към изучаването на приемствеността и развитието в социално-икономическата и духовна история на града и региона. Съст. Бойков, Гр., Борисов, Д. Асеновград: Печатница „Диков“, 2014, 235 – 248.

Приемат се за отпечатване: студии до 120 000 знака; статии до 60 000 знака; съобщения до 18 000 знака; рецензии и отзиви до 12 000 знака.

Материалите могат да бъдат на български, английски или руски език.

I. ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПОДГОТОВКАТА НА ТЕКСТА

1. Материалите се предават в електронен вариант като Word documents с шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разредка (Line spacing) 1,5.
2. Заглавието се изписва на езика на статията, с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора (авторите) без съкращения, с начални главни и последващи малки букви, с размер 14 pt, **Bold, Italic**.
3. През един празен ред се изписва заглавието на статията на английски език, с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора/авторите без съкращения, транслитерирано/ни на латиница, с начални главни и последващи малки букви, с размер 14 pt, **Bold, Italic**.
4. През един празен ред се разполага анотацията на английски език (**Abstract:**) (до 1000 знака с интервалите), с размер и стил на шрифта 12 pt, **Italic**.
5. На следващия ред се изписват ключовите думи (**Keywords:**) (до 10 на брой), на английски език, с размер и стил на шрифта 12 pt, **Italic**.
6. През един празен ред следва основният текст на материала с подравняване Justify. Допуска се употреба на шрифт Bold само за евентуални подзаглавия. **Italic** се използва за заглавия на книги/монографии, списания, сборници и издания на извори. При цитиране се използва **Italic** само в случаите, когато чуждият текст не е ограничен с кавички.
7. Цитираните източници се посочват в текста, поставени в обикновени скоби, като се изписват: фамилията на автора, годината на издаването и съответната/ите страница/и. Например: (Иванов 2012: 35 – 36); (Иванов, Петров 2015: 5 – 6) – при двама; (Иванов и др. 2010: 33; Ivanov et al. 1999: 45) – при повече автори; (Петров 2006а: 8 – 11) – при повече от една публикация за една и съща година на един автор.
При посочване на образи или други илюстративни материали: (Иванов 2012: 16, обр. 3; Petrov 1997: 45, fig. 2).
При каталожни номера или таблици: (Иванов 2012: 16, №3 или табл. 3).
При цитиране на архивни източници: (ЦДА–София, ф. 108К, оп. 2, а.е. 2560, л. 2).
При цитиране на вестник: (В. *Работническо дело*, бр. 109, 15 май 1947 г., 3).
При цитиране на извори, имената на античните автори и произведенията се посочват съгласно *Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon* (LSJ) и *Oxford Latin Dictionary* (OLD) по следния начин: (Hdt. 2.4; Cic. Div. 1.13.23).
При цитиране на корпусни издания: (ГИБИ II: 71 – 72).
8. При необходимост от пояснителни или други бележки, те се маркират в текста с арабски цифри¹ и се поставят под линия: (Footnotes) с шрифт Times New Roman, размер 10 pt, без разредка (Line spacing „single“). Цифровите препратки към бележките под линия се поставят след кавичките и преди пунктуационните знаци. Пр. „цитат“¹, ¹, ¹. При необходимост от цитиране в пояснителните бележки се следват същите правила, както в основния текст.
9. Препратките в текста към илюстративния материал се поставят в скоби: (**Обр. 1**). За материали на английски език: (**Fig. 1**), шрифт **Bold**. В отделен файл се представя списък на образите с кратка текстова информация за съответното изображение.
10. **Благодарности** (при наличието на такива) се поставят след края на основния текст.
11. След основния текст се прилага **Използвана литература (References)**.

12. При употреба на специфични съкращения в научния апарат се прилага и **Списък на съкращенията (Abbreviations)**.

Примери:

ГИБИ IV: *Гръцки извори за българската история*. Том IV. София: БАН, 1961.

ЦДА: Централен държавен архив.

BHR: Bulgarian Historical Review, Sofia.

13. **Резюме** на български език (със заглавие и автор, до 3000 знака с интервалите) и **Ключови думи** на български език се поставят след Използвана литература (References) и Списък на съкращенията (Abbreviations) **само при статии на чужд език!**
14. В самия край авторите добавят кратки данни за себе си: звание, научна степен, име и фамилия, месторабота и e-mail.
15. Илюстрациите се представят в отделен електронен файл (.tiff, .jpg, .png) в резолюция не по-малка от 300 dpi.

II. ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЛЕНИЕ НА ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

В Използвана литература (References) се представят по азбучен ред, първо, изданията на кирилица, а след това изданията на латиница или други. Всички издания, които не са на латиница, се изписват и с транслитерация на латиница, в квадратни скоби [...], непосредствено след оригиналното заглавие. Посочват се само научни изследвания, включително достъпни в Интернет. (Архивни източници, вестници и интернет източници се цитират само в бележките в текста или под линия. Същото се отнася и за писмени извори, които се посочват само по името на автора, а не по името на съставителя или преводача на съвременното им издание.)

1. Сбирки и преводи на извори

Гюзелев 2000: Васил Гюзелев. *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*. Том I. София: Главно управление на архивите, 2000. [Vasil Gyuzelev. *Izvori za srednovekovnata istoria na Bulgaria (VII – XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi*. Tom I. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite, 2000.]

Ксенофонт 2016: Ксенофонт. *Атинската държавна уредба. Лакедемонската държавна уредба*. Превод от старогръцки Мирена Славова. Со-

фия: Изток – Запад, 2016. [Ksenofont. *Atinskata darzhavna uredba. Lakedemonskata darzhavna uredba*. Prevod ot starogratski Mirena Slavova. Sofia: Iztok – Zapad, 2016.]

2. Книги/Монографии

Божилков, Гюзелев 2004: Иван Божилков, Васил Гюзелев. *История на Добруджа*. Том 2. Средновековие. Велико Търново: Фабер, 2004. [Ivan Bozhilov, Vasil Gyuzelev. *Istoria na Dobrudzha*. Tom 2. Srednovekovie. Veliko Tarnovo: Faber, 2004.]

Спасов 2008: Людмил Спасов. *България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения)*. Велико Търново: Фабер, 2008. [Lyudmil Spasov. *Bulgaria i SSSR 1917 – 1944 g. (Politiko-diplomaticheski otnoshenia)*. Veliko Tarnovo: Faber, 2008.]

3. Публикации в научни сборници

Марков 1977: Георги Марков. Деветнадесетомайският режим между Франция и Германия. – В: *Доклади и съобщения от Първата национална конференция на младите историци*. София, 1977, 316 – 324. [Georgi Markov. *Devetnadesetomayskiyat rezhim mezhdou Frantsia i Germania*. – V: *Dokladi i saobshtenia ot Parvata natsionalna konferentsia na mladite istoritsi*. Sofia, 1977, 316 – 324.]

4. Публикации в периодични научни издания

Марков 2002: Георги Марков. Балканското решение на Източния въпрос 1911 – 1913 г. – *Македонски преглед*, XXV (2002), 4, 7 – 28. [Georgi Markov. *Balkanskoto reshenie na Iztochnia vapros 1911 – 1913 g.* – *Makedonski pregled*, XXV (2002), 4, 7 – 28.]

Mitrev 2008: Georgi Mitrev. On Skotoussa and „Scotusaei liberi“ from the Valley of the Struma/Strymon River (SW Bulgaria). – *Arhaeologia Bulgarica*, XII (2008), 2, 47 – 58.

5. Електронни издания на научни публикации в Интернет

Carey 2006: Brian Carey. Warfare in the Medieval World (2006). <http://web.archive.org/web/20110805095555/http://www.deremilitari.org/resources/articles/carey.htm> (достъпен 20 ноември, 2016).

Списание
ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година IV (2020), книжка 1

Коректор: Валентина Атанасова
Предпечатна подготовка: Цветелина Сотирова
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

ISSN 2535-0935 (*Print*)
ISSN 2535-0951 (*Online*)